
BULLAE AND SEALS FROM A POST-EXILIC JUDEAN ARCHIVE / בולות וחותמות מתוך ארכיון ממלכתי מימי שיבת ציון

Author(s): NAHMAN AVIGAD

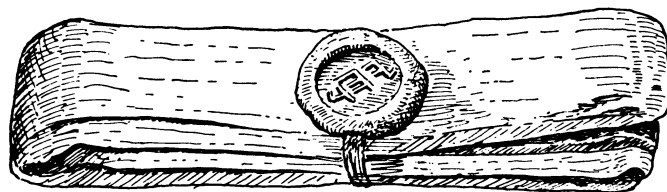
Source: *Qedem*, 1976, Vol. 4, BULLAE AND SEALS FROM A POST-EXILIC JUDEAN ARCHIVE / בולות וחותמות מתוך ארכיון ממלכתי מימי שיבת ציון &lrn; (1976), pp. 1-36, א-לב

NAHMAN AVIGAD

BULLAE AND SEALS

FROM A

POST-EXILIC JUDEAN ARCHIVE

EDITORIAL FOREWORD

In recent years there has been a considerable increase in the amount of new paleographical material, much of it unique and of great interest. The present study by Professor Avigad treats one of the most interesting of these finds and is of far-reaching significance to many fields beyond the usual frame of reference of Archaeology. The entire problem of the "Yehud" stamps and coins is now set in a new perspective, especially from the chronological aspect, shedding further light on the obscure initial phases of the Second Temple period.

It is with this in mind that this study is being published within the fourth volume of Qedem in parallel English and Hebrew versions, it being felt that this could only enhance the volume and serve a broader public. Future volumes of Qedem may also be bilingual, where the subject matter deems it requisite.

YIGAEI YADIN

CONTENTS

FOREWORD

ABBREVIATIONS

INTRODUCTION	1
THE FINDS	3
Description	3
Bullae	3
Seals	10
Script, Language and Dating	13
COMPARATIVE MATERIAL	21
Jar-handle Impressions	21
Aramaic Jar-impressions	21
Palaeography of the Aramaic Jar-impressions	23
Comparison of the Script of the Bullae and of the Aramaic Jar-impressions	24
Hebrew Jar-impressions	24
Chronological-Stratigraphical Analysis of the Stamped Jar-handles	26
<i>Yehud</i> Coins	28
SUMMARY AND CONCLUSIONS	30

PLATES

FIGURES

ABBREVIATIONS

<i>AfO</i>	<i>Archiv für Orientforschung</i>
<i>AHw</i>	W. von Soden: <i>Akkadisches Handwörterbuch</i> , Wiesbaden, 1959–
<i>AION</i>	<i>Annali dell'Istituto Orientale Universitario di Napoli</i>
<i>BASOR</i>	<i>Bulletin of the American Schools of Oriental Research</i>
<i>CAD</i>	<i>The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago</i> , Chicago-Glückstadt, 1956–
<i>CIS</i>	<i>Corpus Inscriptionum Semiticarum</i> , Paris, 1881–
Cowley: <i>Papyri</i>	A. Cowley: <i>Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.</i> , Oxford, 1923
<i>CRAIBL</i>	<i>Comptes rendus, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres</i>
<i>EI</i>	<i>Eretz-Israel</i>
<i>IEJ</i>	<i>Israel Exploration Journal</i>
<i>JNES</i>	<i>Journal of Near Eastern Studies</i>
<i>JPOS</i>	<i>Journal of the Palestine Oriental Society</i>
Naveh: <i>Aramaic Script</i>	J. Naveh: <i>The Development of the Aramaic Script</i> (Israel Academy of Sciences and Humanities, Proceedings v/1), Jerusalem, 1970 (Hebrew edition, Proceedings v/4, 1974)
<i>PEFQSt</i>	<i>Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement</i>
<i>PEQ</i>	<i>Palestine Exploration Quarterly</i>
<i>Ramat Raḥel I</i>	Y. Aharoni et al.: <i>Excavations at Ramat Raḥel, Seasons 1959 and 1960</i> , Rome, 1962
<i>Ramat Raḥel II</i>	Y. Aharoni et al.: <i>Excavations at Ramat Raḥel, Seasons 1961 and 1962</i> , Rome, 1964
<i>RB</i>	<i>Revue biblique</i>
<i>RSO</i>	<i>Rivista degli Studi Orientali</i>

INTRODUCTION

Archaeological research can reveal the past not only through systematic work but also occasionally through accidental finds of far-reaching significance for the advancement and enhancing of our knowledge. In the course of archaeological research there have been many instances, the most significant of which in our generation has been the Dead Sea Scrolls. The present discussion focusses upon a much more modest chance discovery, though also of great importance for the study of its particular realm and period.

Before presenting the finds themselves, we should like to remind the reader of an intriguing chapter in the archaeology and epigraphy of Eretz-Israel — closely, even directly, related to our subject, i.e. the stamped jar-handles and coins bearing the legend *Yehud*, the name of the province of Judah under Persian rule. This provincial designation often appears in association with the name of a person or his title. These inscriptions have often been scrutinized, and the controversies which have arisen around them are still very much alive for, in spite of their brevity, they conceal clues as to the nature of the official administration and fiscal organization of Judah in the Persian period, an obscure but most interesting chapter in the history of Eretz-Israel and the Jewish people. Research on the *Yehud* impressions, reaching a turning point upon their proper decipherment by Professor E.L. Sukenik, received new impetus when numerous new stamped jar-handles were found a number of years ago in the excavations at Ramat Rahel. These finds led to

further problems and controversies, generally resulting in another impasse.

No one engaged in the study of this subject ever thought that these inscriptions stamped on jars, and other similar legends, would also be found on clay bullae which had sealed documents. The present group of finds, however, represents just such a discovery: Recently, either accidentally or as a result of other activities, a collection of more than 70 bullae and two actual seals came to light.¹ One of the seals (No. 14) is directly connected by its legend to one of the bulla types (No. 5), thus assuring the homogeneity of the entire group. Unfortunately, we have been informed of nothing concerning the site of discovery and its circumstances, but only that the bullae were found "in the Jerusalem region", hidden in a pottery vessel. Regrettably, they were sold to a Jerusalem antiquities dealer without the jar, and thus a prime means of dating the find was lost. The two seals were brought to the dealer separately by the same person, des-

¹ All the bullae and seal No. 14 were brought to me early in August 1974, for my opinion on their authenticity. I was told that they had been purchased by a local collector of antiquities, who had given permission to publish them. I had no doubt that they were authentic. The photographs published here and the material proper speak for themselves. Seal No. 13 was shown to me late in August 1974, for only a very short time, insufficient to enable me to have it photographed, though I did make a sketch and an impression in plasticene. The photographs were taken by Z. Radovan.

cribed as an Arab villager. One of the seals (No. 14) was brought several days after the bullae and the other (No. 13), several weeks later. It is common for such finds to be separated so as to obtain a much higher profit. However, the seals may not have been found within the same vessel as the bullae, but separately after further search on the same site.

This discovery has naturally aroused much interest, and it was desirable to bring the material to public notice soon. A mere few weeks after the bullae first reached me, I was able to lecture upon them at an archaeological convention of the Israel Exploration Society,

held in Jerusalem in October 1974. The opinions and interpretations then expressed briefly are presented here in fuller form, with no essential modifications. I must point out, however, that I have benefitted greatly from discussions on the entire subject with my colleagues F.M. Cross, A. Malamat, B. Mazar, J. Naveh, H. Tadmor and Y. Yadin. Most though not all of these scholars tend to accept my chronological and historical conclusions. It is hoped that after publication of the present study the finds will be subjected to fruitful discussion amongst scholars, to clarify the problems generated by this new and important discovery.

THE FINDS

DESCRIPTION

The bullae themselves are small lumps of clay which had been used to seal letters and/or documents. They were pressed on the knotted cord or string tying the rolled papyrus or leather scroll, and then stamped with seals. Many of our bullae are still pierced lengthwise, the hole remaining after the string had disintegrated. Several of the bullae bear the imprint of the string, and of papyrus fibres, on the reverse. Occasionally, the back of a bulla is smooth, possibly indicating that the writing material in those instances was leather rather than papyrus.

On many of the bullae clear fingerprints are impressed on the clay. Some bullae are of carefully formed, regular shape; others are crude and irregular. The clay is black, brown or of various shades of red. Each bulla has been stamped with an oval seal bearing an inscription, in either one or (more often) two lines of script. It should be noted that there are no "decorative" motifs whatsoever, beyond a simple linear border or horizontal dividing lines between the lines of script, as are often seen on Judean seals of the late First Temple period.

Many of the inscriptions are well preserved and readily deciphered. Others are slightly or considerably worn, or parts of them are missing as a result of faulty stamping. But since the inscriptions often repeat themselves on more than one bulla, even vague letters can be identified by comparative means. To this end, we are publishing herein photographs of all the bullae. Further, we present an ideal facsimile of each inscription; that is, a composite drawing based, when necessary, on the clear letters of several impressions of the same seal. We must also note that several of the bullae bear "double impressions". The script on the bullae is in relief and in positive;

on the seals, the script is intaglio, in retrograde.

The collection of finds published here includes 67 inscribed items. Of these, 65 are bullae (whole or partial; see Pl. 1); and two are seals. Besides these there were four sealings and several bulla fragments on which no traces of script could be discerned (Pl. 2).

For the impression of the 65 bullae, only twelve individual seals were employed. In two instances inscriptions appear on only a single bulla. Of the two seals, no impressions were found.

The entire collection can be classified into two major groups: The bullae (Nos. 1-12) and the seals (Nos. 13-14). The bullae are of two types: Nos. 1-6 are official, stamped in the name of the province of Judah and some bearing the names of officials, either with or without their titles; Nos. 7-12 are of private individuals.

BULLAE

1. YEHUD (Pl. 3)

Three bullae, bearing an identical inscription, in one line.

(a) Bulla with irregular margins, partly broken, 33 × 36 mm, impressed with a round seal and having a round linear border, 22 mm in diameter. The back is entirely formless; the outer layer of clay seems to have peeled off here. The clay is dark brown to black.

(b-c) Two bullae, of regular shape, 18 mm in diameter, partly broken. In smoothing the margins, the linear border was blurred. Black (c) and red (b) clay.

The inscription includes three large letters, relatively thick and 6 mm in height.

The only Aramaic letter here is the open *dalet*. The two other letters are archaic in form, in the tradition of the Hebrew script (see the palaeographical discussion, below).

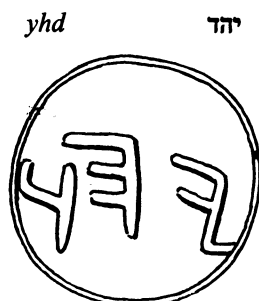

Fig. 1

yhd The defective spelling of *yhw*d, the Aramaic name of Judah, i.e. the province under Persian rule — the *medinah* (Hebrew) of Ezra 2: 1, and the *yehud medinta* (Aramaic) of Ezra 5: 8. This name is in itself sufficient to indicate that Judah was a separate administrative unit, having its own autonomous internal rule. Further evidence of this is found in the silver coins of the Persian period bearing the name of the province: *yhd*. This inscription on the bullae demonstrates the official nature of the documents which they sealed.

The inscription *yhd/yhw*d appears also on jar-handles found on various sites within the territory of the Persian province of Judah. These impressions, which will be treated later, served as official marks on the jars, intended for taxes in kind. Among these impressions are several identical in every way with those on our bullae (see pp. 21 ff.).

The bullae, which sealed documents written on pliable materials, are thus the third type of evidence of an official nature bearing the name of the province, alongside the jar-handles and coins.

2. YEHUD (Pl. 4)

Three bullae, inscribed similarly to No. 1, within a round linear border, 18 mm in diameter.

(a) One bulla with wide margins, 24 × 26 mm. Black clay; clear script; back smooth.

(b) One bulla with wide margins, 24 × 25 mm. Black clay, blurred script; the back is smooth but for the imprint of two strings.

(c) One bulla with narrow margins, 18 × 19 mm. Red clay; imprint of papyrus on the back.

It would seem that in both Nos. 1 and 2, the smaller bullae had been affixed to papyri, whereas the larger ones may have sealed leather documents or packets of rolled documents.

The script resembles that of No. 1, though the letters are thinner and slightly smaller, 4 mm high.

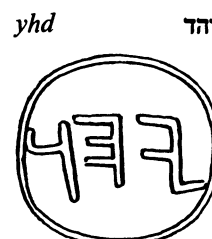

Fig. 2

For the significance of this legend, see No. 1 above.

3. YEHUD HANANA (Pl. 5)

Three bullae, with an oval linear border (22 × 19 mm), with two lines of script and a horizontal line separating them. The letters are large and relatively thick, 4–5 mm high. Two of the three bullae are intact, whilst the third is only partially preserved.

(a) Bulla with wide, irregular margins; partly broken, 29 × 34 mm; dark brown clay.

(b) Round bulla, smoothed around, 24 mm in diameter; the border of the design is partly blurred. Dark brown clay.

(c) Part of a bulla as above, 15 × 25 mm. Of

the script, only the lower line is preserved. Light brown clay.

<i>yhwd</i>	יהוד
Hanana	חננה

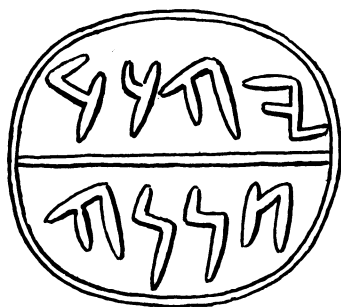

Fig. 3

yhwd *Plene* spelling, unlike Nos. 1–2, where the spelling is defective; thus, both spellings were in use concurrently. The clearly Aramaic script is most evident in the *dalet*, *he*, *waw* and *het*. For further discussion of the script, see below. This same spelling and script appears also in jar-impressions (see also below). For the significance of this term, see above, No. 1.

hnnh The name Hanana appears to be a hypocoristicon of Hananiah (*hnnyh*). Another shortened form of this name is Hanani (*hnni*), very common in Nehemiah's day; a person of this latter name was Nehemiah's brother (Neh. 1: 2; 7: 2), and a man named Hananiah was "governor of the castle" of Jerusalem in Nehemiah's time (7: 2).

Seal-impressions identical with the above in shape and text have been found on jar fragments at Ramat Raḥel (see below). They seem as if they had been stamped with the same seal as our bullae, but differences in the form of the *waw* and other minor details indicate that two different seals were used on the jars and the bullae, respectively; both seals, however, would have been identical in size and form.

Hanana, whose name appears here on an

official seal alongside the name of the province, was apparently a governor's officer in charge of fiscal matters. A similar seal-impression, inscribed *yhwd* / *'wryw*, was found on a sherd at Jericho. See below.

4. YHWD ... N... (Pl. 5)

One bulla, 16 × 17 mm. Two lines of script, with a horizontal line separating them; dark brown clay. The lower line of script is mostly obliterated.

The clearly Aramaic script resembles that of No. 3 in style. Only the *he* differs, its upper stroke being almost horizontal and the left leg very short.

<i>yhwd</i>	יהוד
... n נ ...

Fig. 4

yhwd See the discussion under No. 1, above.

In the lower line, only a *nun* in the centre of the line is legible; the rounded traces before it, on the right, eliminate *hnnh* (as on No. 3) as a possible reading.

5. ELNATHAN THE GOVERNOR (Pl. 6)

A bulla of brown clay, excessively cracked, 17 × 20 mm, impressed with an oval seal, 10 × 14 mm. Two lines of script, with a horizontal line separating them.

The Aramaic script is evident mainly in the form of *waw* and *het*; the *taw* characteristically has two more or less equal strokes, and thus is closer to the Hebrew form.

Belonging to Elnathan
the Governor

לאלנתן
פחורא

Fig. 5

lntn In the Bible, three (or two) persons named Elnathan were among those sent by Ezra to Iddo at Casiphia to bring “ministers” to the Temple in Jerusalem; the first two are among the “leading men” and the third is among the “men of insight” (Ezra 8: 15–17).

pḥw' This word is known from seal-impressions on jar-handles discovered at Ramat Raḥel.² There, the following legends have been found: *yhw'd/ yhw'zr/ pḥw'*; *l' ḥzy/ pḥw'*; *yhw'd/ pḥw'* (see the discussion of the jar-stamps, below). The meaning of this term has been disputed. Professor Y. Aharoni first read *pḥw'*, and this was interpreted by Professor S. Yeivin as a secondary Aramaic form of *hpḥh*, that is, “the governor”;³ but with the definite article in Aramaic, the proper form is known to be *pḥt*.⁴ Professor Y. Kutscher explained this unusual form as a “back formation” from the plural form of the definite *pḥwt*, “the governors”. Thus, *pḥw'* is a local Aramaic form of Hebrew *hpḥh*.⁵

² *Ramat Raḥel* I, pp. 32–34, 56 f., pls. 9; 30: 10–13; *Ramat Raḥel* II, pp. 21 f., 44 f., pl. 20: 1–6, 9.

³ *Ramat Raḥel* I, pp. 56–57.

⁴ See the Behistun Inscription; Cowley: *Papyri*, p. 252, line 18; and the ostraca from Nisa, M. Szymer: *Semitica* 12 (1962), No. 689.

⁵ Y. Kutscher: *Pḥw'* and its Cognates, *Tarbiz* 30 (1960), pp. 112–119 (Hebrew). The meaning of the word *pahawata* in the Bible is always “the governors” (Daniel 3: 2–3; 6: 8). In Egypt, an Aramaic papyrus, apparently from Elephantine, reads in line 4: *qbln lphwt' l' prskn tnh [b]mgdl*, “We have complained to the governors concerning your wages here in Migdol.” See E. Bresciani: *RSO* 35 (1960), pp. 11–24; J.A. Fitz-

myer: *JNES* 21 (1962), pp. 15–24. But there rises the problem, could there have been more than one governor at Migdol? Professor Kutscher dealt with this document in an additional note to his above article, and asked whether this might not be a singular form: *pḥwt'* = Heb. *hpḥh*, “the governor”. Thus, *pḥw'* in the jar-impressions could be interpreted as an indefinite form, that is, = Heb. *pḥh*, “governor”. Mrs. Bresciani was aware of this problem and translated *pahawata* as “funzionari del tesoro” — “treasury officials”. J. Naveh holds that this refers to Persian officials in general; see *AION* NS 16 (1966), p. 26. It appears to the present author that we are to read *pahuta* here, in the sense of “prefecture”, “Bezirksamt”. This term is not found in the sources, but cf. *šulṭanuta*, “authorities”, and *archanuta*, the latter derived from the title ἄρχων (used in parallel with *pḥh*). Cf. M. Jastrow: *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, New York, 1950, s.v. An Akkadian cognate and parallel would be *piḥatūtu*, meaning the office of governor; cf. *AHW* II, p. 826.

Admittedly, in the epigraphic evidence which Cross presents from the Persian period, there is no *waw* with “peaked shoulder”. Our bullae, in which it is clear that there are solely *waws* of this early type, are necessarily earlier

⁶ F.M. Cross: *Judean Stamps*, *EI* 9 (1969), pp. 24 ff.

than the round date of ca. 500 BCE (see below).

Thus, the word under discussion is to be read as initially suggested: *pḥw'*. It could be held, however, that because of the close similarity between the *waw* and *resh*, the reading *pḥr'* is after all to be upheld, as suggested by Cross; for a potter, if indeed he stamped his name on the jars as Cross opines, could have impressed his seal on bullae sealing documents as well. But seal No. 14 in our collection removes any doubt concerning the proper interpretation of the disputed term. Therefore, we accept the initial interpretation and translate the text: "Belonging to Elnathan the Governor".

Concerning the term *pḥh* (cf. Akkadian *bēl-pīḥāti*, or simply *paḥatu*), this title was borne by the provincial governors of "Beyond the River", that part of the Persian Empire encompassing Judah, among other provinces. Three governors of Judah are noted in the Bible by name: Sheshbazzar, "governor" (Ezra 5: 14); Zerubbabel, "governor of Judah" (Haggai 1: 1, 14) and Nehemiah, "the governor" (Neh. 5: 14; 12: 26). In the Aramaic Elephantine Papyri, of the 5th century BCE, "Bagohi, governor of Judah" is mentioned,⁷ and coins found at Beth-zur and Tell Jemme are inscribed "Yehezqiyah the Governor" (*yḥzqyh pḥh*) in palaeo-Hebrew script.⁸ Our Elnathan thus joins the two governors noted on the jar-impressions from Ramat Raḥel — Yeho'ezer (*yhw'zr*) and Ahzai (*'hzy*), whose title appears in the unusual Aramaic form *pḥw'*. In this connection, we may note also the seal-impression of "...son of Sanballat, governor (*pḥt*) of Samaria" on a bulla of the 4th century BCE, found in Wadi Dâliye, north of Jericho.⁹

⁷ Cowley: *Papyri*, No. 30: 1.

⁸ L.Y. Rahmani: Silver Coins of the Fourth Century BC from Tel Gamma, *IEJ* 21 (1971), pp. 158 ff.

⁹ F.M. Cross: Papyri of the Fourth Century B.C. from Dâliye, in *New Directions in Biblical Archaeology*, eds. D.N. Freedman & J.C. Greenfield, New York, 1969, pp. 41–62, figs. 34–35.

6. JEREMAI THE SCRIBE (Pl. 6)

Ten bullae, bearing an identical inscription.

(a) Oval bulla, 10 × 13 mm; black clay. This is the only bulla in the group on which the entire text is present.

(b–c) Two bullae, 16 × 17 mm. Inscription partly blurred.

(d) Light brown clay. The impression is partly off the bulla. Inscription blurred.

(e–j) Broken or fragmentary. Black or brown clay.

The two lines of script are separated by a double horizontal line.

The script is clearly Aramaic lapidary, as is seen in the letters *he*, *mem*, *samekh* and *resh*. We should especially note the form of the *samekh*, visible in its entirety on (e).

Belonging to Jeremai לירמי
the Scribe הספר

Fig. 6

yrmy The name Jeremai is a hypocoristic of Jeremiah (*yrmyhw*), and appears only once in the Bible, vocalized *Yeremay*, as the name of a person who divorced his foreign wife under Ezra's influence (Ezra 10: 33).

h'spr Despite the clearly Aramaic script, the word here, with the article *h-* prefixed, is Hebrew (see below). The defective spelling is

usual in Hebrew. (In contrast, No. 5 above employs the Aramaic word *pḥw'*.)

Scribes were important functionaries within the bureaucracy of Israel and other peoples. Note the prominence of Shaphan the Scribe, Shebna the Scribe, Baruch the Scribe, etc., at the Judean court. So far, no Hebrew seals of scribes are known from the First Temple period; in contrast, two Moabite scribes' seals are known, those of "Kemosh'am (son of) Kemosh'el the Scribe (*hšpr*)" and "Amoz the Scribe (*hšpr*)", as well as one in Aramaic, "*Hwdw* the Scribe (*špr*)".¹⁰

In the early Persian period, mention is made of Ezra the Scribe, who was a spiritual leader of the people, and Zadok the Scribe, appointed by Nehemiah to oversee the Temple Treasury (Neh. 13: 13); compare also in the Elephantine Papyri: "Scribes of the Treasury" (*špry 'wšr*) and "Scribes of the Province" (*špry mdynt*).¹¹ In the Persian Empire, many scribes were employed in the provincial administrations; one of them was Shimshai the Scribe, in the province of Samaria, who (together with another high official) wrote the defamatory letter to the King of Persia concerning the Jews' building the walls of Jerusalem (Ezra 4: 8 ff.). Our Jeremai the Scribe may well have served in a similar capacity in the administration of the Persian province of Judah, under the governor Elnathan.

7. BARUCH SON OF SHIMEI (Pl. 8)

Eleven bullae of medium and small size, ca. 18 × 25 mm – 14 × 16 mm. Two bullae are of black clay; the others are reddish-brown. The design has an oval linear border, 11 × 17 mm, and a horizontal line separating the two lines of script. Two of the bullae, (c) and (j), have "double impressions".

On most of the bullae, the inscription is well preserved; on others it is partially effaced.

¹⁰ *Inscriptions Reveal* (Israel Museum Cat. No. 100), Jerusalem, 1973, Nos. 16–17; *CIS* II, 84.

¹¹ Cowley: *Papyri*, Nos. 2: 12; 17: 1, 6.

The Aramaic *waw* and *mem* are notable, as are the archaic forms of *kaph*, 'ayin and *shin*. See the palaeographical discussion, below.

Belonging to Baruch
son of Shimei

לברוך
בן שמעי

Fig. 7

brwk The name Baruch is spelled *plene*. The Book of Nehemiah mentions two persons of this name, one of them, Baruch son of Zabbai, a builder of the wall of Jerusalem and a signator of the covenant (Neh. 3: 20; 10: 6).

šm'y Shimei is the hypocoristicon of Simon (*šim'on*) or Shemaiah. A person of this name was the brother of Zerubbabel (1 Chron. 3: 19). Three other persons of this name divorced foreign wives under the influence of Ezra (Ezra 10: 23, 33, 38).

bn This word, "son of", is found on this and the next three bullae; though Aramaic in script, the language on these seals is Hebrew.

8. IGAL SON OF ZICHRI (Pl. 9)

Eleven bullae with identical inscriptions; black, brown and red clay. Their size varies between ca. 13 × 14 mm and 18 × 19 mm. Most of the legends are well preserved. There is one "double impression" (e); bulla (f) bears an impression of the string on its face, rather than on the back. Of (k), only part remains.

The design has an oval linear border, 9 × 15 mm, with a double line separating the two lines of script.

The typically Aramaic letters are *zayin* (remarkably tall and narrow) and *kaph*. The *gimel* has an early form:

Belonging to Igal
son of Zichri

ליגאל
בן זכרי

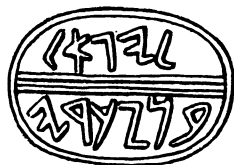

Fig. 8

yg'l A person named Igal was a descendant of Zerubbabel (1 Chron. 3: 22).

zkry The name Zichri is a hypocoristicon of Zechariah. A person of this name was among the priests, and returned from Exile with Zerubbabel (Neh. 12: 17).

9. ELEAZAR SON OF NAHUM (Pl. 12)
Nine bullae, identical in their legends. Black and brown clay; 13 × 16 mm – 14 × 22 mm. The design has a barrel-shaped linear border, 9 × 13 mm; a single line separates the two lines of script. One bulla (g) has a "double impression"; two (h-i) are preserved only in part.

The clearly Aramaic letters are *zayin* and *het*.

Belonging to Eleazar
son of Nahum

לאֵלְעָזָר
בן נחם

Fig. 9

l'zr Several persons bearing this name are mentioned in the Books of Ezra and Nehemiah. One, the son of Phinehas, assisted in weighing the Temple vessels brought by the Exiles returning with Ezra (Ezra 8: 33); another, a priest, participated in the inauguration of the city-wall of Jerusalem (Neh. 13: 27). A third, of the descendants of Parosh, had

wed a foreign woman in Ezra's day (Ezra 10: 25).

nhm This name is vocalized in three ways in the MT: *Naḥum*, *Neḥum* and *Naḥam*; in the second instance, the person was among the returnees with Zerubbabel (Neh. 7: 7).

10. SAUL SON OF NAHUM (Pl. 13)

Four bullae, with identical inscriptions. Black and light brown clay, ca. 11 × 13 mm – 14 × 15 mm. In the design, a ladder-like pattern separates the two lines of script.

The inscriptions are partially blurred; of (d), only the lower line is impressed.

We may note the early form of *shin* and the Aramaic *het*.

Belonging to Saul
son of Nahum

לְשָׁאֵל
בן נחם

Fig. 10

š'l This is the name Saul; it occurs once in Ezra 10: 29, vocalized *Sheal*, as the name of a person in the days of Ezra, who had wed a foreign woman; the name there, however, should perhaps be read as *Yish'al*.¹²

nhm For Nahum, see No. 9, above.

11. ELEAZAR (Pl. 13)

Two small bullae, 10 × 13 mm; brown clay.

(a) Unusually crude, thick lump of clay, not flattened out during impression, as was usual.

¹² See the seal *lhgy yš'l*, J. Prignand: *RB* 71 (1964), pp. 372–376.

(b) A more regular form, partly broken.

One line of script. The *zayin* is Aramaic in form; the *'ayin* is closed.

[Belonging to] Eleazar ל[א]עזר

Fig. 11

'I'zr For the name Eleazar, see No. 9, above.

12. MICAH (Pl. 14)

Seven bullae with identical inscriptions; black, light brown and light reddish-brown clay; 12×14 mm – 16×18 mm; (c), with a "double impression", is larger: 18×19 mm. (g) is partly missing. The one-line inscription has a linear border, 11×18 mm, and is quite clear on all the bullae.

Palaeographically, we may note the absence of clearly Aramaic forms, Hebrew scribal tradition prevailing here.

Belonging to Micah למיכה

Fig. 12

mykh The name Micah, a hypocoristicon of Micaiah, peculiar to the Prophet, appears in the variant spelling *myk'* as the name of one of the Levites who signed Nehemiah's covenant (Neh. 10: 11).

SEALS

13. YEHUD (Pl. 15)

This seal is conoid, of reddish limestone resembling "Jerusalem stone", well smoothed but not polished, with a suspension hole; the oval, slightly convex base measures 15×21 mm; the seal is 36 mm high.

On the base are three letters in retrograde, partly worn.

The first letter is an archaic *yod*, partly worn. Of the second letter only the apex remains, the lines of which are quite thin but sufficient to identify it as an Aramaic oblique *he*. The final letter, an open *dalet*, is intact.

yhd יהד

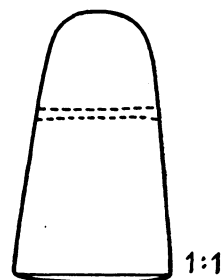

Fig. 13

This inscription is parallel to the legend of bullae Nos. 1 and 2, above, though the *he* here is Aramaic in form. Impressions of this type have been found on jar-handles, where the letters are thick and crude, and it would seem that they do not stem from this particular seal.

This is the first seal of the *yhd* class to be found, and so far the only one from our region which can be defined as the seal of a country. It is taller than the usual conoids, and convenient for use. The conoid form was quite common in Babylonia and Persia, and the shape of similar seals in Eretz-Israel, where it is not common, is derived from those lands

14. SHELOMITH MAIDSERVANT OF ELNATHAN THE GOVERNOR (Pl. 15)

This is a scaraboid of a black, polished stone, with a suspension hole. It is 15 mm long, 11 mm wide and 5 mm thick. There are several cracks in the stone, and a few pieces of the inscribed face have chipped off. The flat face is divided into four registers by three double lines; the upper register was apparently left blank, though there may have been some very small design in the centre. The other three registers are inscribed as follows:

Belonging to Shelomith	לשלמית
maidservant of Elna-	אמת אלנו-
than <i>ph</i> . .	תן פח . .

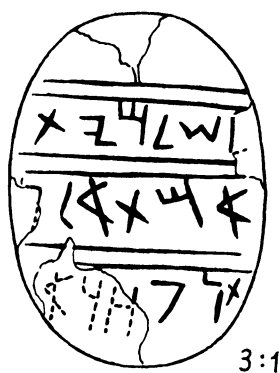

Fig. 14

The Aramaic character of the script is evident mainly in the letters *mem* and *taw*. The *mem* in the second line slants down to the right. The archaic form of the *shin* should especially be noted. The *lamed* at the start of the text is damaged, but it is still distinguishable. At the end of the second line there are traces of a letter, which can be restored as *nun*, in accord with the context. The *taw* at the start of the third line is very small, as if initially forgotten and then crowded in before the *nun*. The last word begins with a clear *pe*, after which it is damaged; only the very tip of the right stroke of the *het* is visible. In the light of bulla No. 5, of "Elnathan the Governor",

and in the light of the clear connection between the two legends, there is no doubt that the word here should be restored to read *phw*'. The full text would then read: לשלמית אמת אלנתן פחוא "Belonging to Shelomith, maidservant of Elnathan the Governor".

šlmyt The feminine form of the name Shelomi. In spite of its feminine form, this name appears several times in the Bible as a masculine name, but only twice as feminine. In the period under discussion, it appears as the name of the daughter of Zerubbabel, governor of Judah (1 Chron. 3: 19).

'ltn phw' This is the person mentioned on bulla No. 5. His appearance on this seal strengthens the interpretation of *phw*' = *hphh* = "the governor"; for the connection, dependence or bond between the owner of this seal and a governor seems more likely than one with a potter or a lesser official.

'mh The definition of the term *amah* = "maidservant" on the present seal is of considerable importance. The term is known on two Ammonite seals of the 7th century BCE: "Aliah maidservant of Hananel",¹³ and "*nmwt* maidservant of *dblbs*",¹⁴ on neither of which the official capacity of the "master" is noted. The term *amah* is found also in a Hebrew tomb-inscription in Jerusalem (700 BCE), relating that the owner of the tomb, a high ranking royal official (bearing the title 'šr 'lhbyt, "major domo") was buried together with his *amah*.¹⁵

The precise meaning of *amah* in the above inscriptions has been disputed. The present seal adds to the controversy, but it appears

¹³ N. Avigad: A Seal of a Slave-wife (*amah*), *PEQ* 1946, pp. 125–132.

¹⁴ A. Reifenberg: *Ancient Hebrew Seals*, London, 1950, No. 36.

¹⁵ N. Avigad: The Epitaph of a Royal Steward from Siloam Village, *IEJ* 3 (1953), pp. 137–152.

that it is not decisive. Unfortunately, there are no true parallels in neighbouring lands which might throw further light on our subject.¹⁶ The basic meaning of the word *amah* in the Bible is “maidservant”, that is, a woman purchased for household service, but outranking the *šp̄hh*, “bondmaid”. She is often a secondary wife, bearing children to her master, that is, a concubine.¹⁷ In the social structure of the biblical world, such a maidservant could in certain circumstances achieve a considerable status in her master’s house.¹⁸ This was so also in later times. According to the Jerusalem Talmud (Ketubot v, 33d), her status was often not far from that of a legal wife: “A wife has a *ketuba* (“marriage contract”) and stipulations of a *ketuba*; a concubine has a *ketuba*, and does not have stipulations of a *ketuba*.”

The present author interpreted the appellation *amah* appearing on the first of the Am-

monite seals and in the tomb-inscription, in the manner just noted, with no further support at the time. In the meanwhile, an Akkadian inscription ascribed to a royal tomb of the Middle Babylonian period (1500–1300 BCE), mentioning a king of Susa and his four maidservants,¹⁹ has been published.

The connection between the tomb of a king of Elam and his maidservants and that of a royal official and his maidservant in Judah is too remote for any significant comparison. Despite this, such a distant parallel does add something to our argument that the *amah* of the Royal Steward tomb-inscription was a concubine. There are other opinions, that the *amah* in the tomb-inscription was a legal wife in every way, for: (a) The word *amah* merely refers metaphorically to submission to the husband, a typically oriental manner of phrasing. A possible historical parallel has been cited from an Assyrian source, in which one Zakûtu, the wife of Sennacherib, King of Assyria, denotes herself “*amtu* of Sennacherib”. Professor H. Tadmor, however, informs me that the reading *amtu* here is no longer accepted.²⁰ (b) Where royal officials bear the

¹⁶ One of the few inscriptions mentioning the maidservant is a Phoenician dedication engraved on an ivory box found at Ur. Because the word following *amat* is damaged, we know nothing of the context. This inscription reads: (1) *'rn [z]n mgn 'mtb'l bt pt's 'mt '[. . .]* (2) *mtt l'strt 'dty tbrky bymy 'dnn [. . .]* *bn ysd.* H. Donner–W. Röllig: *Kanaanäische und Aramäische Inschriften*, Wiesbaden, 1962, No. 29.

¹⁷ Hagar was Sarah’s *šp̄hh* and the *amah* of Abraham, given to him by Sarah as a second wife (Gen. 16: 3; 21: 10).

¹⁸ See my articles above, nn. 13 and 15. The studies on this subject are numerous: N. Neufeld: *Ancient Hebrew Marriage*, London, 1944, pp. 68 ff.; L.M. Epstein: *Marriage Laws in the Bible and the Talmud*, Cambridge (Mass.), 1942, Ch. II, Concubinage; I. Mendelsohn: *Slavery in the Near East*, New York, 1949; G.R. Driver & J.C. Miles: *The Babylonian Laws* I, Oxford, 1952. The status of the *amah* among the Jews in the period of our seal can be illuminated by the Elephantine Papyri. In one document an Elephantine Jew declares his maidservant — who had borne him a daughter — to be his wife, manumitting her upon his death. In another document, a Jew takes a purchased maidservant as his wife; the marriage did not imply manumission, but the maidservant gains the rights of a legal wife, including inheritance rights. See E.G. Kraeling: *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri*, New Haven, 1953, Nos. 2 and 5.

¹⁹ Professor M. Weinfeld has kindly provided the following note on this inscription:

The inscription is engraved on a brick which, in the opinion of Professor Erika Reiner of Chicago, is from a royal Elamite tomb of ca. the Middle Babylonian period. The inscription is written in Akkadian and reads: “Tepti-aḥar, King of Susa (made) a statue of himself and of his maidservants (*a-ma-ti-šu*), to whom he is gracious. . . . He built a house of baked bricks. . . . When night falls four women of the guardian of the house (shall appear). . . . When dawn breaks . . . they should remember [in my opinion this refers to a ceremony for the remembrance of the dead — M.W.] . . . and they (the women) may come out and go.” The inscription was most recently edited by E. Reiner (aided by readings of Landsberger and Jacobsen) in *AfO* 24 (1973), pp. 95 f.

²⁰ Professor H. Tadmor has kindly provided the following note on this subject:

In the Neo-Assyrian document Harper ABL 1239 — a fealty-oath formula (*adē*) for the accession of Ashurbanipal — the noblewoman Naki’a-Zakûtu, grandmother of the king, is denoted “SAL.KUR of Sen-

title *'ebed*, "servant", or any other such title, their wives bear the appellation *amah* as an honorific title.²¹ What typifies all these interpretations is the assumption that there was a matrimonial relationship between the deceased and his *amah* buried along with him in one and the same tomb.

The situation is somewhat different with a seal of an *amah*. The previous interpretations might apply here, too, but there is now a further array of considerations to be taken into account. Of course, one need not consider the numerous Akkadian seals, on which the owners are denoted "maidservant" of a deity;²² these are votive seals, irrelevant to our subject.

In discussing the two seals of Ammonite maidservants mentioned above, Albright regarded the term *amah* as a title parallel to *'ebed*, found on the seals of high officials in royal service.²³ That is, these *amah* seals be-

longed to female functionaries (or other distinguished women), in the service of royalty or nobles. In support, Albright cited two parallels on Babylonian cylinder-seals, the owners of which were denoted maidservants of persons, apparently kings. But it appears that these seals contain no titles and there is no assurance that the "masters" there were indeed kings.²⁴ Thus, these cylinder-seals provide nothing actual toward clarifying the nature of the maidservants on the Ammonite seals.

The problem of the *amah* arises anew with the seal of Shelomith, maidservant of Elnathan the Governor. Here for the first time is what Albright sought in order to prove his theory, i.e. a title of the "master" of the *amah*. Further, this seal was found in a context with an official seal and official bullae. Outwardly, the interpretation seems clear: Shelomith was a functionary of the governor. This appears reasonable, but absolute proof is not forthcoming, for it could be held that she was his wife-concubine, and also fulfilled a particular function within his administration — all this assuming, of course, that the seal was not a private seal but one in official use.

Whatever the correct interpretation of *amah*, it is clear that Shelomith, the owner of this seal, was a woman of high standing. We shall return to this matter in our summary, below.

SCRIPT, LANGUAGE AND DATING

The general chronological framework of our bullae is certain; their connection with the province of Judah fixes their place within the Persian period. The problem is to place them within a more precise dating. If it were possible to identify with any degree of certainty even one of the persons mentioned on

nacherib, mother of Esarhaddon, King of Assyria" (lines 1–2). Since the sumerogram SAL.KUR is generally read as *amtu*, "maidservant", this was interpreted here as if Naki'a-Zakûtu were denoting herself "maidservant of Sennacherib" (thus, for instance, L. Waterman: *Royal Correspondence of the Assyrian Empire* II, Ann Arbor, 1930, p. 361; Hildegard Lewy: *JNES* 11 [1952], p. 282, n. 92). We presently know, however, that the title SAL.KUR, in association with the name of a king, is merely a variant of the title SAL.E.GAL, "Wife of the Palace", that is, "queen", and not "maidservant". Though this expression always denotes the "queen" or the "lady", it never appears in phonetic spelling, as usual when it is to be read *ša ekalli*; and thus the *šegal* in Psalms 45: 10 and Neh. 2: 6. And see CAD E, pp. 61–62; AHw, p. 193a; B. Landsberger: *Baumgartner Festschrift* (= VT Supplement 16), pp. 198–204.

²¹ This possibility was suggested to me by Professor Y. Yadin.

²² L. Legrain: *Culture of the Babylonians*, Philadelphia, 1925, No. 459; D. Douglas van Buren: *The Cylinder Seals of the Pontifical Biblical Institute*, Rome, 1940, No. 30; H.H. von der Osten: *Ancient Oriental Seals in the Collection of Mrs. Agnes Baldwin Brett*, Chicago, 1936, pp. 59: 70; 60: 82. See also 'mt 'lm in a Phoenician inscription — CIS I, 378.

²³ W.F. Albright: Notes on Ammonite History, in *Miscellanea Biblica B. Ubach*, Monserrat, 1954, p. 134.

²⁴ *Ibid.*, p. 134, n. 21, with reference to Legrain, *op. cit.* (above, n. 22), Nos. 247 and 341. See recently Cross: *BASOR* 212 (1973), p. 15, n. 23.

the bullae with a biblical figure, the chronological problem would be solved in a most satisfactory manner. This, however, has not been forthcoming, and since the archaeological context of the bullae is unknown, we are left solely with the palaeographical criteria for determining their date.

Palaeography has also underlain the dating of the *yhd* jar-handle impressions, which are certainly related directly to the bullae. The palaeographical considerations in these impressions were based on a small number of inscriptions. We now possess a much larger number of inscriptions, displaying several significant key letters; this enables a new palaeographical analysis of the jar-impressions and their comparison with the bullae, in order to arrive at a more precise and better founded chronological evaluation of the corpus. The importance of this matter leads us to devote a detailed discussion to this palaeographical aspect (see Figs. 15 and 16).

The comparative discussion is based, where necessary, upon the general corpus of Aramaic inscriptions,²⁵ though it mainly relies upon several lapidary inscriptions of generally agreed dating, as well as some actually dated (Fig. 15):

1. The Bar-Rakkib inscription, Zinjirli, late 8th century BCE.²⁶
2. The Neirab stela from Syria, ascribed to the mid-7th century BCE.²⁷
3. Ammonite seals, 7th century BCE.²⁸

²⁵ Cf. especially Naveh: *Aramaic Script*, pp. 4–21; 51–68; figs. 1–3; 10–11; M. Lidzbarski: *Handbuch der nordsemitischen Epigraphik* I, Hildesheim, 1898, pl. XLV; G.A. Cooke: *A Textbook of North-Semitic Inscriptions*, Oxford, 1903, p. XIII; F. Rosenthal: *Die aramäische Forschung seit Th. Nöldeke's Veröffentlichungen*, Leiden, 1939, Tables 1–2.

²⁶ Lidzbarski, *op. cit.* (above, n. 25), pl. XXIV.

²⁷ Cooke, *op. cit.* (above, n. 25), pls. V–VI.

²⁸ N. Avigad: Ammonite and Moabite Seals, in *Near*

4. An Ammonite inscription from Tell Siran, ca. 600 BCE.²⁹

5. An Aramaic inscription purchased in Beirut, assumed to originate in northern Lebanon or Syria (the “Beirut inscription”);³⁰ it is ascribed by its editor to the Assyrian period (7th century BCE), though an early 6th century BCE dating seems more probable (J. Naveh).³¹

6. Clay tablet from Assur, dated 571/70 BCE (the “Starcky tablet”).³²

7. The small stela from Saqqara, ascribed to the late 6th century BCE.³³

8. A tomb-stela from Saqqara, dated 482 BCE.³⁴

9. A stela from Assuan, dated 458 BCE.³⁵

10. A stela from Teima in northern Arabia,³⁶ ascribed to the middle (Cross) or late (Naveh) 5th century BCE.

11. A small altar from Lachish, ascribed to the first half of the 5th century BCE.³⁷

First we shall define several terms used below: “Archaic” or “classical” refers to the early forms of letters, common to the Aramaic, Phoenician and Hebrew scripts (9th–7th cen-

Eastern Archaeology in the Twentieth Century, ed. J.A. Sanders, New York, 1970, pp. 285 ff.

²⁹ F.M. Cross: Notes on the Ammonite Inscription from Tell Siran, *BASOR* 212 (1973), pp. 12–15; H.O. Thompson & F. Zayadine, *ibid.*, p. 7.

³⁰ A. Caquot: Une inscription araméenne d'époque assyrienne, *Hommages à André Dupont-Sommer*, Paris, 1971, p. 11.

³¹ Naveh: *Aramaic Script* (Hebrew edition), p. 57.

³² J. Starcky: *Syria* 37 (1960), pp. 99–115.

³³ A. Dupont-Sommer: *Syria* 33 (1956), pp. 79–87.

³⁴ *CIS* II, 122.

³⁵ M. de Vogüé: *CRAIBL* 1903, pp. 269–270.

³⁶ *CIS* II, 113.

³⁷ Cross: *BASOR* 193 (1969), p. 22.

turies BCE). “Early Aramaic” refers to Aramaic forms employed in the 8th–6th centuries BCE; “developed Aramaic” refers to those Aramaic forms which evolved during the Persian period (5th–4th centuries BCE).

Alef Retains its classical form, comprising a horizontal V and a vertical stroke. The Aramaic *alef* is not represented amongst the bullae.

Bet Always closed, in the archaic fashion. The latest inscriptions containing this form of *bet* are the Beirut inscription (early 6th century BCE) and the inscription incised in vulgar script on a libation vessel from Egypt (late 6th–early 5th centuries BCE).³⁸ The open Aramaic *bet* is not represented.

Gimel Upright, with a small head, retaining the archaic form. The typical Aramaic *gimel* has two long, oblique strokes.

Dalet Open, as is usual in the Aramaic script of the 7th century BCE on. In the 7th and 6th centuries BCE, two forms are employed, closed and open.

He This letter appears on the bullae in its two principal forms. The classical form with three horizontal bars appears in the word *yhd* together with the Aramaic *dalet*, and in bulla No. 12, which does not include Aramaic letter-forms. This archaic *he* still appears in the Neirab inscription (7th century BCE) and later it appears to have dropped out of use or it appears only sporadically, as on our bullae and on the stamped jar-handles. In the bullae, the Aramaic *he* is manifest in its two variants: the oblique and that with the upper stroke horizontal; typologically, the first is earlier,

but both variants were employed in the 6th–4th centuries BCE.

Waw The chronological significance of the *waw* on the bullae has already been emphasized (No. 5). It is characterized by a head in which the small, bent left stroke joins the vertical not at the upper extremity but slightly lower down. This forms an open head with two projections, similar to the Aramaic *dalet* and *resh*, though smaller. Such a *waw* is typical of the early Aramaic script and is found in the Neirab inscription and earlier. The Beirut inscription shows a sort of transitional form. In the 6th century BCE, the *waw* is formed in a single stroke, with an angular shoulder, losing the upper right “peak”. Cross has correctly observed that in all the lapidary inscriptions from the 5th century BCE, the *waw* lacks this “peaked shoulder”. Thus, it is impossible to ascribe the *waw* on the bullae to a date later than the end of the 6th century BCE.

Zayin The Aramaic form resembles the Latin letter Z, and appears in Aramaic lapidary script throughout its span.

Het The usual Aramaic form, with a single horizontal bar.

Yod The employment of the classical *yod* in Aramaic lapidary script is most common even in the Persian period.

Kaf This letter employs two forms: the archaic *kaf* with two oblique strokes stemming from a single point on the upper part of the vertical (the latest Aramaic inscription showing this sort of *kaf* is the stele from Saqqara dated 482 BCE); the second form (bulla No. 8), with a single oblique stroke, the Aramaic form first noted in the Neirab inscription of the 7th century BCE, is found in the Teima inscription (5th century BCE) and is employed throughout the Persian period.

Lamed Retains its usual form.

³⁸ CIS II, 123. This inscription has been ascribed correctly by J. Naveh to the end of the sixth century or the beginning of the fifth century BCE, on the basis of the archaic letter-forms it contains (Naveh: *Aramaic Script*, p. 30).

Mem This letter is represented on the bullae in three stages of evolution. The earliest, typologically, is that on bulla No. 9, still possessing a zigzag head in the classical tradition. Parallels later than the Neirab inscription (7th century BCE) are hard to find. The other forms of *mem* are Aramaic, typified by the horizontal bar of the head. The forms in bullae Nos. 7 and 10 and seal No. 14 are common in the 7th–6th centuries BCE and that on bulla No. 6, with angled shoulder, is especially common in the Persian period; it is found earlier, however; and cf. the Beirut inscription (6th century BCE). The *mem* of bulla No. 12 is peculiar in its relatively large head and in the slightly curved, main vertical stroke; this form is not Aramaic, but is closer to Hebrew and Moabite.

Nun Typified by the left “tick”, shorter than usual, and the wide horizontal bar.

Samekh Occurs only once, on bulla No. 6. The peculiar Aramaic cursive form of *samekh* resembles a *yod* with an additional stroke on the lower right; it is very common in the lapidary script from the early 6th century BCE on (Beirut inscription and Starcky tablet), and during the entire Persian period (Teima inscription). This *samekh* appears on our bullae for the first time in the epigraphy of Eretz-Israel.

‘Ayin The closed archaic ‘*ayin* of the bullae is not generally found in Aramaic inscriptions after the 7th century BCE (Neirab inscription). It still occurs, however, in the Beirut inscription (early 6th century BCE). Its appearance on bullae of the Persian period is quite surprising and does not enable a dating any later than the 6th century BCE.

Pe Of usual form; the vertical stroke is slightly curved.

Resh This letter is represented in two forms: the closed (bullae Nos. 7–9 and 11);

and the open (bulla No. 6). The closed *resh* is the archaic form, quite rare after the 7th century BCE (Neirab inscription). It is still found, however, in the Tell Siran and Beirut inscriptions (early 6th century BCE) and the “vulgar” inscription from Egypt (late 6th–early 5th centuries BCE).³⁹ The open form begins already in the Aramaic lapidary script of the 7th century BCE and continues to the 4th century BCE and later.

Shin The classical zigzag *shin* appears still in the Tell Siran and Beirut inscriptions (early 6th century BCE) and on the small stele from Saqqara (late 6th century BCE). Thus, the *shin* on the bullae should not be dated any later than the 6th century BCE.

Taw The *taw* resembling the Latin letter X (bulla No. 5) is of the archaic tradition and is almost entirely lacking in the Aramaic script. In contrast, the cruciform *taw* on seal No. 14, in which one stroke is longer than the other, is typical of the early Aramaic script from its beginnings. In the lapidary inscriptions we have found no parallel later than the Tell Siran inscription (ca. 600 BCE). In the Beirut inscription (6th century BCE), the *taw* has already lost its cruciform shape, the shorter stroke being drawn only to the right of the longer one; but since the early form of *taw* still appears in the cursive script of the Saqqara Papyrus (ca. 600 BCE), we may assume that in the 6th century BCE there was still sporadic employment of the lapidary form. The end of the 6th century BCE would thus be the latest to which our bulla No. 5 and seal No. 14 could be ascribed. In the developed form of *taw*, of the Persian period, the right stroke regularly bends downward (the Teima inscription).

In summing up our palaeographical discussion of the bullae, we can state that the

³⁹ *Ibid.*

script of these sealings and of the two seals is the Aramaic lapidary with a strong blend of archaic elements. Except for the *yod*, all these archaic letter-forms went out of general use in the Aramaic script after the 6th century BCE. We must especially note the key letters, such as the *he* with three horizontal bars, the round 'ayin and the zigzag *shin* which are found only in one or two instances in inscriptions of the 6th century BCE, and which are simply no longer found in the known inscriptions of the 5th century BCE.

Even among the actual Aramaic letters, early forms are predominant. The outstanding key letter is the cruciform *taw*, for which we have found no parallels among the lapidary inscriptions later than the 7th century BCE. In the cursive, it survived in the early 6th century BCE. Thus, our *taw* should not be later than the 6th century BCE. Among all the other common Aramaic letter-forms of the bullae which occur in the Persian period (open *dalet*, *he*, *zayin*, *het*, *kaf*, *mem*, *samekh*, open *resh*), there is none which did not crystallize earlier, in the 6th century BCE. It should be noted that several letters (*he*, *kaf*, *mem*, *resh*, *taw*) appear in alternate forms on the bullae: archaic and Aramaic. This would point to a period of transition and crystallization within the Aramaic script.

In the light of all the above data, we should properly ascribe our bullae to the 6th century BCE. They cannot be placed any later than this, for the many archaic and early Aramaic letters found on the bullae were no longer in use during the 5th century BCE. Further, they can be placed no earlier because the forms of certain letters had not yet evolved in the lapidary script prior to the 6th century BCE.

We are faced with the question of where within the 6th century BCE we are to place the bullae. Here, palaeography alone does not seem to be decisive. Too little is known of the evolution of the Aramaic script within the 6th century BCE or of the possible regional differences within this development. If we compare the bullae with the Tell Siran and Beirut in-

scriptions, ascribed to the early 6th century BCE, we observe that there is much in common between them, with a clear proportion of early and late letter-forms besides, of course, the Ammonite elements in the Tell Siran inscription. Historical considerations, however, would indicate a time-gap between the bullae and the Ammonite inscription. Thus, we must resort to historical and regional considerations in addition to palaeography.

We have already stated above that the connexion of the bullae with the Persian province of Judah necessitates their ascription to the Persian period, and no earlier. The epigraphic material in Eretz-Israel in the 6th century BCE is very meagre. Actually, we know of only the inscriptions incised on jar-handles at Gibeon⁴⁰ and the brief inscription on a similar handle from ha-Moşah.⁴¹ These are generally ascribed to the Babylonian period, ca. the second quarter of the 6th century BCE. They are written in the Hebrew script, with first hints of Aramaic influence in the ha-Moşah inscription.

So far, no Aramaic inscriptions have been found in Eretz-Israel from the period of Babylonian control here, and thus we have no knowledge of the development of the Aramaic script in this country in the 6th century BCE. This script apparently penetrated into Eretz-Israel to a significant extent only with the return of Exiles from Babylonia. To that same time, that is, the end of the 6th century BCE, we should apparently ascribe our collection of bullae and seals. Of course, we cannot determine more precise limits, and their span may have extended beyond the turn of the century. See also the discussion below, on the jar-handle inscriptions.

Yet, there remains the problem of the early script peculiar to the bullae and seals, even if

40 J.B. Pritchard: *Hebrew Inscriptions and Stamps from Gibeon*, Philadelphia, 1959.

41 N. Avigad: *IEJ* 22 (1972), p. 6, fig. 4, pl. 3.

we place the collection so early as the beginning of the Persian period. For example, taking the seal of Shelomith (No. 14) on the sole basis of its script, without knowing the seal's background, it could be dated with little hesitancy to the 7th century BCE. But it is connected integrally with the bulla of Elnathan the Governor (No. 5), and from the palaeographical point of view both these objects are on an equal plane. The title *pḥw'*, "the governor", certainly places the bulla within the Persian period.

The same can be said of the bullae of Baruch son of Shimei (No. 7) or those of Eleazar son of Nahum (No. 9), and others. On the sole basis of their script, they would not necessarily be ascribed to the Persian period, but the context of this homogeneous collection does place them there.

How is it that in this early period of the Persian Empire — by which time the Aramaic script had already taken great strides — it appears in Judah with a distinctly archaic flavour? Basically, it is possible that regional differences arise in the rate of development of a script, and its development in a given outlying land would not necessarily be dependent upon the mainstream course.

The Ammonite script, for instance, already in the 9th century BCE, had adopted the Aramaic lapidary form.⁴² In the 7th century BCE, it was still retaining the pure Aramaic forms (Fig. 15:3), and was somewhat archaic, lagging behind the general trend of the Aramaic. Towards the end of the 7th century and early in the 6th century BCE, the Ammonite script began developing specific forms (Fig. 15:3), to the extent that Cross denotes it the Ammonite national script.⁴³ Yet the Ammonite-Aramaic script remains outstanding for its decided archaism. With the beginning of the

Persian period, the Ammonite script fades away, Imperial Aramaic replacing it.

In the case of our bullae, the above would not hold. In Judah, Aramaic script had no lengthy history, no past; in any event, it would be impossible to speak of a gradual development prior to its being introduced from outside, at the beginning of the Persian period. Moreover, the archaic Aramaic script of the bullae appears suddenly, at a time when the Ammonite script has already disappeared from use. It must be remembered that the owners of the seals which sealed the bullae were apparently among the earlier of the returnees from Babylonia; and they probably brought with them the use of Aramaic script, but the hitch is that in Babylonia proper at this time, the Aramaic script had progressed much further than the stage represented on the bullae. And this is the dilemma.

There remain two open possibilities in summing up our discussion: (a) We still are not sufficiently familiar with the development of the Aramaic script in our area and thus we must await further epigraphic discoveries — this is the safer course; or (b) we can seek a seemingly paradoxical solution which, at least in my opinion, possesses a certain reasonability. What I mean is that much of the archaic quality of the script of the bullae is to be associated with the fact that the Aramaic script in Judah was not local and early, but imported and recent. At the time of the bullae, it had not yet crystallized in its new environment. As we have seen, there is a considerable struggle between Aramaic forms and archaic forms of one and the same letter. It appears that in these cases the archaic forms originated in the local Hebrew script. Otherwise, it would be difficult to determine from whence came, for instance, the classical *he* which had already long disappeared from the Aramaic script, and other similar phenomena. And one bulla (No. 12) lacks all traces of Aramaic script. After only a short time, the Aramaic script adapted contemporaneous, developed forms, e.g. the Aramaic *alef*, *yod*, and *'ayin* on the

⁴² S. Horn: *BASOR* 193 (1969), pp. 3–5; Cross, *ibid.*, p. 15.

⁴³ Cross, *op. cit.* (above, n. 29), p. 13.

stamped jars. But it is also possible that at the time one person wrote in the one style and another in the other, assuming that the Aramaic script was not crystallized among the initial Babylonian returnees, who were still imbibed with Hebrew influence, as is also evident in the language of the bullae — Hebrew. Yet these explanations are hardly decisive in settling the question of the origin of this archaic Aramaic script on the bullae.

The script of the bullae is certainly Aramaic, but the language is Hebrew, as is indicated by the use throughout of the word *bn*, “son of”, the prefixed article *h-*, and the construct form *'mt* X, “maidservant of X”. A similar phenomenon is known on the Ammonite seals ascribed to the 7th century BCE.⁴⁴ Their salient feature is their Aramaic script but Ammonite language (resembling Hebrew), in the words *bn* “son of”, *bt* “daughter of”, and *'mt*, “maidservant of”, and the use of the prefixed article *h-* (as in *hnsš* “the standard-bearer”).⁴⁵ The Ammonite language, however, adopted the Aramaic script from the first,⁴⁶ while that script penetrated into Judah only in the Persian period, replacing the Hebrew script. As noted, this occurred under the influence of the returnees from Babylonian exile. We may assume that in the period of the Return from Exile — the early Persian period in Eretz-Israel — the two tongues, Hebrew and Aramaic, were used concurrently. In this manner we can explain the admixture of Aramaic script and Hebrew language on our bullae.

A similar feature is seen also on an Aramaic Jewish seal published by Cross bearing a name and the word *h'd*, “the witness”.⁴⁷ The opinion that Aramaic script was not employed

in writing Hebrew texts⁴⁸ is disproved by the new discoveries.

In connection with the above palaeographic problem, we should note here a seal published a decade ago, displaying many features in common with our bullae. This is the seal of a woman named Yehoyishma' daughter of Šawaš-šar-ušur, concerning which I then suggested that it belonged to a Judean woman of the Babylonian exile of Jehoiachin.⁴⁹ Below we quote from the discussion on this seal: “The palaeography of the inscription is distinguished by a curious mixture of Hebrew and Aramaic forms The palaeography suggests a date of the sixth century B.C.E., with a preference for an early period within this century, or even to the end of the seventh century. But for historical considerations a date earlier than the beginning of the Babylonian captivity is irrelevant” The seal-maker was apparently “a Jewish craftsman, himself an exile, who showed acquaintance with the Aramaic script current in Babylonia, but who was still familiar with the tradition of Hebrew writing Hebrew tradition is also evident in the use of *bt* instead of the Aramaic *brt* A date of ca. 540 B.C.E. is thus estimated for the manufacture of the seal, which is about the time of the beginning of the return to Zion. Whether Yehoyishma' herself joined in this return, or preferred to stay in Babylonia . . . we do not know for certain” since the provenance of the seal is unknown.

In retrospect, we see on this latter seal unusual characteristics, held in common with our bullae in all concerning script and dating, and the factors which led to them. *Ex post facto*, this seal strengthens the interpretation suggested above for the palaeographical complexity of the bullae.

⁴⁴ Avigad, *op. cit.* (above, n. 28), p. 285; J. Naveh: The Scripts in Palestine and Transjordan in the Iron Age, *ibid.*, pp. 280 f.

⁴⁵ Avigad, *ibid.*, p. 286, 2.

⁴⁶ For the most recent discussion of the Ammonite script, see Cross, *op. cit.* (above, n. 29).

⁴⁷ Cross: *EI* 9 (1969), pp. 26 f., pl. v: 3–4.

⁴⁸ J. Naveh: Hebrew Texts in Aramaic Script in the Persian Period, *BASOR* 203 (1971), pp. 29 ff.

⁴⁹ N. Avigad: Seals of Exiles, *IEJ* 15 (1965), pp. 228 ff.

We should add several words on the personal names: On the bullae and the seals, a total of 14 persons are noted, involving 12 different names: Elnathan, Eleazar, Baruch, Zichri, Ḥanana, Igal, Jeremai, Micah, Nahum, Saul, Shelomith and Shimei. Only the first two names bear the theophoric element —

'*el*'; the other names are hypocoristic forms, with theophoric elements dropped. We should note that not even one of these names terminates in the theophoric *-yh*, so common in this period among the names mentioned in the Books of Ezra and Nehemiah and in the Elephantine Papyri. This may be mere incident

COMPARATIVE MATERIAL

JAR-HANDLE IMPRESSIONS

We do not intend to delve here deeply into these impressions, but only to the extent required for a general understanding of the subject and its relationship to the bullae.

The *yhd/yhwd* impressions on the store-jars, mentioned above, have been found on various sites within the confines of the Judah of the Persian period: Jerusalem, Ramat Raḥel, Tell en-Naṣbe, Bethany, Mozah, Gezer, Jericho and En-gedi. The impressions are found mostly on the jar-handles, and rarely on body sherds. They served to give official sanction to the jars, in which taxes in kind were gathered. So far, some 350 such impressions have been found.⁵⁰

The impressions are not all of a kind. Though the group is united by its connection with the province of Judah, there are several variants amongst these brief inscriptions, and various forms of script can also be distinguished. Unfortunately, most stamped handles have not been found in clear stratigraphical context; nor do we know to what

types of store-jars these handles belonged. Thus, the chronology of these impressions is controversial. There is an extensive literature on the subject, and several major theories have crystallized. As a basis for our discussion, we have adopted the typological and chronological classification of Cross,⁵¹ which we accept more readily than other systems, though the *terminus post quem* ascribed by him should be pushed back considerably. Cross divides the *yhwd* impressions into two main typological and chronological groups: (1) those bearing Aramaic script, ascribed to the Persian period (late 5th and 4th centuries BCE); and (2) those bearing Hebrew script, ascribed to the Hellenistic period (3rd century BCE).

The transition from the Aramaic script to the Hebrew on the impressions is ascribed by Cross to the trend toward reviving the Hebrew script, which began at the end of the Persian period and early in the Hellenistic period, continuing on the Hasmonean coins.

This division typologically matches the homogeneity of our collection of bullae, all of which can be placed within Cross's first group. The *yhwd* impressions can be divided into two sub-groups: (a) official stamps on which the script is clear and the reading is sure — comprising the bulk of the impressions; and (b) stamps in which the script is degenerate, retrograde and difficult to decipher. For the purposes of our palaeographical discussion, we shall, of course, resort only to the clearly legible material; this includes all the types necessary for the understanding of the entire subject.

Aramaic Jar-impressions (Fig. 17:1-11)

- (1) *yhd*₁ Defective spelling; archaic *he*. Identical with bullae Nos. 1-2; and cf. the

⁵⁰ For discussions of this subject, see E.L. Sukenik: The "Jerusalem" and "The City" Stamps on Jar Handles, *JPOS* 13 (1933), pp. 226-231; *idem*: Paralipomena Palaestinae, *JPOS* 14 (1934), pp. 178-184; L. H. Vincent: Les épigraphes judéo-araméennes post-exiliques, *RB* 56 (1949), pp. 274-294; N. Avigad: A New Class of Yehud Stamps, *IEJ* 7 (1957), pp. 146-153; *idem*: Yehud or Ha'ir? *BASOR* 158 (1960), pp. 23-27; G. Garbini: The Dating of Post-Exilic Stamps, in *Ramat Raḥel* I, pp. 61-68; P.W. Lapp: Ptolemaic Stamped Handles from Judah, *BASOR* 172 (1963), pp. 22-35; F.M. Cross: Judean Stamps, *EI* 9 (1969), pp. 20-27; N. Avigad: More Evidence on the Judean Post-Exilic Stamps, *IEJ* 24 (1974), pp. 52-58, pl. 8. For summary treatments, see E. Stern: *The Material Culture of Eretz-Israel in the Persian Period*, Jerusalem, 1973, pp. 200-207 (Hebrew); and Naveh: *Aramaic Script*, pp. 58-62.

⁵¹ Cross: *EI* 9 (1969), p. 22.

discussion above (found at Ramat Raḥel;⁵² En-gedi;⁵³ Jerusalem⁵⁴).

(2) **yhd₂** Defective spelling; Aramaic *he*. These impressions were made by a seal resembling seal No. 13 of our collection; and cf. the discussion above (Tell en-Naṣbe;⁵⁵ Jericho;⁵⁶ Ramat Raḥel;⁵⁷ Jerusalem⁵⁸).

(3) **yhwd₁** *Plene* spelling; Aramaic script, in one line (Ramat Raḥel;⁵⁹ En-gedi⁶⁰).

(4) **yhwd₂** *Plene* spelling; archaic *dalet*, in two lines (Ramat Raḥel⁶¹).

(5) **yhwd/ḥnnh** Impressions on body fragments of store-jars (Ramat Raḥel⁶²). Identical impressions are found on bullae No. 3, all bearing the name of the same official, and thus comprise evidence of a direct connection between the jars and our collection. Ḥanana was apparently an official overseeing the collection of taxes in kind. See the discussion of bullae No. 3, above.

(6) **yhwd/'wryw** An impression on a body fragment of a store-jar from Jericho.⁶³ We should note the closed, archaic *dalet*. I have sought elsewhere to identify this Uriaw with Uriah son of Hakkoz, father of Meremoth who was the Temple treasurer in the days of

Ezra (Ezra 8: 33). From the chronological aspect, this identification would hold even if the impression were pushed back to ca. 500 BCE. But now we would avoid making any such identifications, nor have we any proof for our earlier assumption that this Uriaw was an overseer of tax collection for the Temple rather than for the secular authorities.

(7) **yhwd/ yhw'zr/ pḥw'** Several impressions of this type have been found at Ramat Raḥel.⁶⁴ This is a unique formula including the name of the province, the name of the owner of the seal, and his title. For the interpretation of the word *pḥw'* as "the governor", see the discussion of bulla No. 5, above. We should note the Aramaic *alef*; two types of *waw*, with and without the peaked shoulder; and the open '*ayin*. From the palaeographical aspect, this impression would seem to be later than those noted above. For the form of *waw*, see the palaeographical discussion on the bullae.

(8) **l'ḥzy/ pḥw'** Several impressions of this type were found at Ramat Raḥel⁶⁵ and one at Tell en-Naṣbe.⁶⁶ The name Ahzai is a hypocoristic form of Ahaziah and appears in Neh. 11: 13 as the name of a family whose members settled in Jerusalem in the days of Nehemiah. For the title *pḥw'*, see above. From the palaeographical aspect, we should note the *waw* with peaked shoulder, and the Aramaic cursive *yod*.⁶⁷

(9) **yhwd/ pḥw'** Several such impressions were found at Ramat Raḥel.⁶⁸ This unique

⁵² *Ramat Raḥel* I, pls. 8: 2-3; 31: 4-5; *Ramat Raḥel* II, pl. 91: 6.

⁵³ B. Mazar & I. Dunayevsky: En-Gedi, Third Season of Excavations, *IEJ* 14 (1964), pl. 27:B.

⁵⁴ *PEFQSt* 1925, pl. iv: 16.

⁵⁵ C.C. McCown: *Tell en-Naṣbeh* I, Berkeley, 1947, pl. 57: 1-3.

⁵⁶ E. Sellin & C. Watzinger: *Jericho*, Leipzig, 1913, pl. 42: m-m¹.

⁵⁷ *Ramat Raḥel* II, pl. 19: 5.

⁵⁸ *PEFQSt* 1925, pl. iv: 17-18.

⁵⁹ *Ramat Raḥel* I, pls. 8: 1; 31: 10-12; *Ramat Raḥel* II, pl. 19: 17-18.

⁶⁰ *IEJ* 14 (1964), pl. 27:A.

⁶¹ *Ramat Raḥel* I, pl. 27: 4.

⁶² *Ramat Raḥel* II, pl. 20: 7; *IEJ* 6 (1956), pl. 26: 4.

⁶³ N. Avigad: *IEJ* 7 (1957), pl. 33: 4.

⁶⁴ *Ramat Raḥel* I, pls. 9: 2; 30: 10-11; *Ramat Raḥel* II, pl. 20: 6, 9.

⁶⁵ *Ramat Raḥel* I, pls. 9: 4; 30: 12-13; *Ramat Raḥel* II, pl. 20: 4-5.

⁶⁶ Unpublished seal-impression, mentioned by Cross: *EI* 9 (1969), p. 26.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ *Ramat Raḥel* I, pl. 9: 3, 5-6; *Ramat Raḥel* II, pl. 20: 1-3.

formula gives only the name of the province and the title of the “governor”, with no personal name. This is a poor imitation with degenerate script in negative and corrupt.

(10) **yhw-d-ṭ** In Aramaic lapidary script. Two such impressions were found at Tell en-Naṣbe.⁶⁹ These are the Aramaic forerunners of the Hebrew script impressions of this type from the Hellenistic period (see below). The letters in negative are arranged in two lines, to be read from bottom to top, like Hebrew impression (15) below. The symbolism of the letter on the right, an Aramaic *ṭet*, is disputed (see below).

(11) **yḥ** These two letters, the form of which is occasionally corrupt, are interpreted as an abbreviated form of *yhd*. These impressions were found on many sites (Tell en-Naṣbe;⁷⁰ Jerusalem;⁷¹ Ramat Raḥel;⁷² Engedi;⁷³ Jericho⁷⁴).

(12) A round impression, found at Ramat Raḥel, contains an inscription, the decipherment of which is controversial. Aharoni reads ‘*zḅk ṣdqyh*,⁷⁵ while Cross reads *lzbdyw – ṭ – yhd*.⁷⁶ Neither reading is certain.

Palaeography of the Aramaic Jar-impressions
(Fig. 18)

Alef The *alefs* of (8) are apparently of the classical type, while those of (6)–(7) are Ara-

maic. This Aramaic *alef* is characterized by its two bars not meeting at their extremity, as in the classical form; the upper bar cuts the vertical, while the lower one joins the vertical at the junction of the other two strokes. This type, which displays cursive influence, is already well developed on clay tablets from Assur, from the mid-7th century BCE. It is also found in inscriptions of the 6th century BCE (Starcky tablets; Beirut inscription), in which the upper bar stems from the upper angle rather than from the lower, as is more common. This *alef* is common throughout the Persian period; it is not found on our bullae.

Dalet Besides the open *dalet*, found on the bullae as well, a closed archaic *dalet* is found on (4) and (6). This form also appears in the Beirut inscription (6th century BCE); parallels from the Persian period are not readily found. The beginning of the Persian period would be the latest to which this form could be ascribed.

He The Aramaic *he* in both forms — oblique and straight — is dominant among the impressions. Only in (1) does the classical *he* appear, as it does on the bullae.

Waw The *waw* is represented in two forms: The earlier form has a raised shoulder (see the discussion on the bullae), appearing on (7)–(8), as observed by Cross. However, much more representative is the *waw* lacking the peaked right shoulder. This *waw* is common mainly in the Persian period (Teima and other inscriptions), though its like is found also in the 6th century BCE (Starcky tablets; Beirut inscription). The first *waw* in the name Uriaw (6) appears to be a transitional form.

Zayin The usual form, as on the bullae.

Het The usual form, as on the bullae.

Yod Quite common in the jar-impressions

⁶⁹ Cross: *EI* 9 (1969), pl. v: 1–2; *BASOR* 193 (1969), pp. 19 f., fig. 1.

⁷⁰ McCown: *Tell en-Naṣbeh* I, pl. 57: 13–14, 17–18.

⁷¹ R.A.S. Macalister & G. Duncan: *Excavations on the Ophel Hill, Jerusalem, 1923–1925*, London, 1926, p. 189, fig. 203: 1; G. Duncan: *PEFQSt* 1925, p. 91, Pl. iv: 7–9.

⁷² *Ramat Raḥel* I, pls. 8: 4–5; 31: 3, 6, 9; *Ramat Raḥel* II, pl. 19: 1–3.

⁷³ *IEJ* 14 (1964), p. 27:D.

⁷⁴ Sellin-Watzinger: *Jericho*, pl. 42: I, 1–3.

⁷⁵ *Ramat Raḥel* II, p. 47, pl. 20: 10–11.

⁷⁶ Cross: *EI* 9 (1969), p. 26.

is the classical lapidary *yod*, as on the bullae. Only one case (8) has the cursive Aramaic *yod*; this possesses a vertical stroke and a short horizontal bar on the left. It is quite rare in lapidary inscriptions, including those of the Persian period. Compare the Starcky tablet of 571 BCE and the Aramaic papyri.

Lamed Standard.

Nun The *nun* is identical to that of bulla No. 5.

‘Ayin The sole *‘ayin* of this group (7) is open, unlike the closed form on the bullae. This Aramaic *‘ayin* is, indeed, the only form in the lapidary script of the Persian period (Teima and others), but it stems from the cursive of the 8th century BCE (lion weight from Nineveh) and in the 6th century BCE it becomes very common (Starcky tablet).

Pe Standard.

Resh One *resh* is open (7) and the other is half-open (6). The head of the *resh* in the Aramaic script began to open out already in the 7th century BCE. The closed *resh* of the bullae is not represented among the jar-impressions.

Comparison of the Script of the Bullae and of the Aramaic Jar-impressions

We have seen that there is a great similarity, and often even identity, between the inscriptions of the two groups. On the other hand, there are certain palaeographical differences in specific features. In the jar-impressions, too, the archaic *he* is especially notable in its rarity in this period. It appears on (1) in parallel with bulla No. 1. Another archaic letter on the jar-impressions is the closed *dalet* in (4) and (6), adding to the large number of archaic letters found on the bullae. These two archaic letters well match the early date we have ascribed to the bullae. This is so also of the

early Aramaic *waw* with the peaked shoulder, appearing on the two *pḥw* impressions (7) and (8).

Alongside these there appear in the jar-impressions several Aramaic letter-forms not found on the bullae: *alef*, *waw*, *yod* and *‘ayin*. We have seen that typologically these developed forms are later than the parallel letters on the bullae, but it must be assumed that at some particular stage there was an overlapping in the use of forms of two types, as occurs in the impressions themselves. Thus, the Yeho‘ezer (7) and Ahzai (8) impressions are of the latest in the series of impressions in this sub-group (a), and might properly be ascribed to the beginning of the 5th century BCE. We should note that the jar-impressions of another type, bearing the inscription *mšh/mwšh*, have also been ascribed to the end of the 6th century BCE and the beginning of the 5th century BCE, by Cross on a palaeographic basis.

It would appear that from the palaeographical and chronological aspects, the Aramaic jar-impressions partly overlap the bullae, while others of them were employed also in the first half of the 5th century BCE. Impressions (9)–(12) are apparently later (end of 5th–4th centuries BCE).

Hebrew Jar-impressions (Fig. 17:13–14)

These impressions are also on the handles of store-jars. They are round in form, ca. 2 cm in diameter. All have in common the word *yhd/yhwd*, with the addition of the letter *tet*, as in (10) of the Aramaic group above, which has been regarded as the forerunner of the present group. Three versions of the legend can be distinguished:

(13) **yhd** In two lines, along with the *tet*, which has a single transversal bar. A decided majority of the impressions, numbering ca. 50, belongs to this type. There are several variants: The differences lie in the order of the

letters, it sometimes being jumbled and retrograde; the *ṭet* is usually round, but occasionally it is rhomboid. Found at Jerusalem,⁷⁷ Ramat Raḥel,⁷⁸ Bethany⁷⁹ and Gezer.⁸⁰

(14) **yhd** In one line, along with the round *ṭet*, which has crossed bars within. So far only one impression of this type has been found, in the Jewish Quarter of the Old City of Jerusalem. This classical Hebrew form of *ṭet* raises anew the problem of the significance of this symbol, on which opinions are divided.⁸¹

⁷⁷ Macalister-Duncan: *Excavations on the Ophel Hill*, fig. 203: 3–6; Duncan: *PEFQS* 1925, p. 91, pl. iv: 19–36; B. Mazar: *The Excavations in the Old City of Jerusalem, Preliminary Report of the First Season*, 1968, Jerusalem, 1969, pl. xi: 3. Several as yet unpublished seal-impressions were found in the excavations in the Jewish Quarter of the Old City of Jerusalem, in the Jerusalem Citadel and on Mount Zion.
⁷⁸ *Ramat Raḥel* I, pl. 31: 2; *Ramat Raḥel* II, pl. 18: 7–9.

⁷⁹ S.L. Saller: *Excavations at Bethany*, Jerusalem, 1957, pp. 192–195, fig. 37.

⁸⁰ R.A.S. Macalister: *The Excavation of Gezer* II, London, 1912, p. 225, figs. 375–376.

⁸¹ Avigad: *IEJ* 24 (1974), pp. 52 ff., pl. 8:A–B. For the various interpretations of the *ṭet*, see *ibid.*, p. 54, n. 18. An interesting proposal has recently been suggested to me (albeit with hesitation) independently by Professor Y. Yadin and by R. Grafman, according to which the *ṭet* on the jar-handles would signify the Mishnaic *ṭebel*. This term is applied to foodstuffs from which tithes have not been taken (Demai 7, 5; Berakhot, 7, 1; Terumah 8, 2; etc.). This calls for further study, especially in the light of Maaser Sheni 4, 11: “If a man found a vessel and on it was inscribed a *qof*, this is *qorban*; if a *mem* it is *ma’aser*; if a *dalet* it is *demai*-produce; if a *ṭet* it is *ṭebel*; and if a *taw* it is *terumah*.” Professor Yadin has informed me that the letter *taw* (= *terumah*) written on store-jars occurs at Masada. However, I do not see how the Mishnaic passage can be applied to stamped jars. The first query arising concerns the significance of the *ṭet* appearing alongside the word *lamelekh* in contemporaneous Phoenician inscriptions on store-jars from Elephantine (see note 131, below), which is often interpreted as denoting a royal measure. Note also this use of the *ṭet* on a Phoenician jar-inscription from Shiqmona — Cross: *IEJ* 18 (1968), pp. 226–233. For a recent treatment of this symbol, see P. Collela: *RB* 80 (1973), pp. 547–558.

(15) **yhwḏ** *Plene* spelling, in two lines, along with the round *ṭet*, which has a single bar. The two lines of script are to be read from bottom to top, as in (10) of the Aramaic group. So far, only one impression of this type has been found, in excavations on the “Ophel” in Jerusalem.⁸²

The basic difference between these inscriptions and the parallel Aramaic legends is that all three letters — *y-h-d* — are in palaeo-Hebrew script. The lapidary *he* resembles its archaic counterpart on (1) of the Aramaic group, which is derived from the Hebrew. The *yod* slanted to the left (13 here) indicates the Hebrew character of the letter more than the upright *yod* form. The closed *dalet*, too, is Hebrew; the elongated form indicates late development. The *ṭet* appears in two forms: once, and only once, in its classical form with a cross within the circle, but generally it has a single bar within. The latter form of *ṭet* is typical of early Aramaic inscriptions but it is also found in Hebrew inscriptions and seals of the First Temple period.

The palaeo-Hebrew *yhd-ṭ* impressions were ascribed in the past to the Persian period or the early Hellenistic period (4th century BCE). We now accept the dating in the 3rd–2nd centuries BCE suggested by Garbini,⁸³ Cross,⁸⁴ Lapp⁸⁵ and, recently, also by the present author.⁸⁶ The results of the stratigraphical analysis of the finds (see below) are clearly in support of a Hellenistic date. The reservations expressed concerning this dating, holding that in the Hellenistic period Judah was not an autonomous province,⁸⁷ have now been dispelled, following the discovery of *yhdh* coins (see our discussion of these coins, below).

⁸² Avigad: *BASOR* 158 (1960), p. 27, figs. 17–18.

⁸³ Garbini, in *Ramat Raḥel* I, p. 68.

⁸⁴ Cross: *EI* 9 (1969), pp. 24 ff.

⁸⁵ Lapp: *BASOR* 172 (1963), p. 31.

⁸⁶ Avigad: *IEJ* 24 (1974), pp. 57f.

⁸⁷ Stern, *op. cit.* (above, n. 50), p. 203.

*Chronological-Stratigraphical Analysis of
the Stamped Jar-handles*

As noted above, no stamped jar-handles have been discovered in a clear stratigraphical context which would enable a satisfactory dating. Even so, there are instances where supposedly unclear stratigraphical contexts can be of assistance in reaching chronological conclusions. Below we shall examine this aspect at six excavated sites where such handles have been found.

At *Jericho*, only Aramaic impressions were found.⁸⁸ In the German excavations, three *yhd* and ten *yh* impressions came to light. Besides these there were one *msh* and one *lyhw'zr* impressions. In general, the excavators distinguished a stratum of the Persian period containing Greek ware ascribed to the 5th–4th centuries BCE. No later stratum was noted.

In the 1955 excavations (directed by Kathleen Kenyon), the *yhwd/'wryw* impression (6) was discovered.⁸⁹ It was reported that this impression was found together with Iron Age II sherds, but it has been ascribed to the early 5th century BCE.

Of importance for our discussion is the fact that at *Jericho* no building remains or debris from the Hellenistic period have been found, and Hebrew *yhd-t* impressions are entirely lacking.

At *Tell en-Naṣbe*, where the stratigraphy is generally quite defective, 18 *yhd/yl* impressions and some 30 *msh/mwsh* impressions have been found,⁹⁰ as well as the two Aramaic *yhd-t* impressions mentioned above (see note 69). While the many impressions were scattered in various spots, a large portion was from a context with building remains ascribed to a late phase of stratum I.⁹¹ These wall fragments were found overlying the ruined city-

wall and in other places on the west of the city. The *terminus post quem* of these walls is determined by the date of the destruction of the city-wall, concerning which the excavators indicate two possibilities: the Babylonian conquest of 586 BCE, or the destruction of the city early in the Persian period. The excavators were assisted in dating this stratum by the presence of Greek ware, ascribed to 540–420 BCE. Professor Wright, who examined the architectural and pottery data on the site, placed the late phase of stratum I in the 6th–4th centuries BCE.⁹²

We should note here also two *msh/mwsh* impressions found in pit 331, which contained pottery of the Persian period, including a sherd of a black-figure ware oinochoe, dated ca. 500 BCE.⁹³

These datings are quite significant for us, for they match the maximal time-span fixed for the Aramaic impressions on a palaeographical basis. We should note that Hebrew *yhd-t* impressions are, again, entirely lacking at *Tell en-Naṣbe*. This would indicate that they do not belong to the Persian period. By the way, Cross ascribes the *msh/mwsh* impressions, on palaeographical grounds, to the end of the 6th century BCE.⁹⁴

At *En-gedi* three Aramaic impressions were found, of three different types: *yhwd*, *yhd* and *yh*.⁹⁵ These finds are of special significance, for they stem from a clear, well-dated stratigraphical context. The impressions were found in stratum IV, which contained a large quantity of Persian pottery, including Attic sherds. In this light, and especially as a result of the examination of the Attic ware by Professor H.M. Thompson, Professor Mazar reached the following chronological conclusions: Jewish settlement at *En-gedi* was renewed in an early phase of the Persian period,

⁸⁸ Sellin-Watzinger: *Jericho*, pp. 158, 188, pl. 42.

⁸⁹ Avigad: *IEJ* 7 (1957), pp. 146–153; P.C. Hammond: *PEQ* 1957, pp. 68 f.

⁹⁰ McCown: *Tell en-Naṣbeh* I, pp. 164–165.

⁹¹ *Ibid.*, p. 185.

⁹² *Ibid.*, p. 186.

⁹³ J.C. Wampler: *BASOR* 82 (1941), p. 36.

⁹⁴ Cross: *EI* 9 (1969), p. 23.

⁹⁵ *IEJ* 14 (1964), p. 125, pl. 27:A–C.

in the reign of Darius I (possibly in the days of Zerubbabel), and flourished till the reign of Darius II, that is, ca. 521–405 BCE. In the 4th century BCE, there was no settlement on the site. The stamped handles are ascribed to the 5th century BCE. These conclusions seem to be in complete accord with our dating.

At *Ramat Raḥel* a rich and most important group of impressions has been found, of the various *yhw* types (totalling 192 examples). This is the only site at which almost all the stamp-types mentioned above have come to light. The handles were not found in stratigraphical contexts, but despite this the archaeological evidence is of some chronological significance.

The stamped handles, ascribed to stratum IV B, were not found in structures but in refuse pits and fills which contained mixed pottery, defined as belonging to the transition between the Persian and Hellenistic periods.⁹⁶ Thus, Aharoni ascribes all the various types of impressions to the 4th century BCE — the Aramaic ones to the end of the Persian period and the Hebrew ones (“Ha’ir”, *yršlm*) to the early Hellenistic period.⁹⁷ However, Dr. Garbini, of the expedition staff, dates the Aramaic impressions, on palaeographical grounds, to the 4th–2nd centuries BCE and the Hebrew impressions to the 3rd–2nd centuries BCE.⁹⁸

Reviewing the corpus of pottery found in the pits together with the impressions, it appears that the Persian pottery published includes bowls which can be ascribed even to the early phase of the Persian period.⁹⁹ Indeed, in one of his reports Aharoni has dated these bowls to the 6th century BCE.¹⁰⁰

Further, it appears that the pottery ascribed in the report to the early Hellenistic period

(4th century BCE)¹⁰¹ should be lowered to the 3rd–2nd centuries BCE, as Lapp has demonstrated.¹⁰²

Assuming that the impressions and the pottery found together in the pits form a contemporaneous deposit, it would appear that the period to which the impressions could be ascribed begins late in the 6th century BCE and ends early in the 2nd century BCE. This is of considerable significance for the chronology which we have adopted for the impressions and, indirectly, for the bullae.

Further, it was determined at *Ramat Raḥel* that the Hebrew *yhd-ṭ* (“Ha’ir”) impressions were found together with *yršlm* impressions, in pits containing Hellenistic pottery.¹⁰³ This is clear archaeological evidence for the typological and chronological distinction between these impressions and the Aramaic ones, which preceded them. And see also below.

At *Bethany*, two Hebrew *yhd-ṭ* impressions and one *yršlm* impression were found together with late Hellenistic pottery.¹⁰⁴

In the Jewish Quarter of the Old City of *Jerusalem*, in area C, three palaeo-Hebrew *yhd-ṭ* and three *yršlm* impressions came to light in fill beneath an early Herodian pavement, containing a large quantity of late Hellenistic pottery of the 2nd century BCE.¹⁰⁵ In area F, a *yršlm* impression was found on the handle of a jug of the 2nd century BCE.¹⁰⁶

These dates are apparent also from the fact that in none of the areas of excavations in the Jewish Quarter has pottery of the 4th–3rd centuries BCE come to light. I opine that this is one of the most clear-cut proofs for the lower dating of the Hebrew impressions, though they could reasonably have been in

⁹⁶ *Ramat Raḥel* I, p. 28.

⁹⁷ *Ramat Raḥel* II, p. 20.

⁹⁸ *Ramat Raḥel* I, p. 68.

⁹⁹ *Ibid.*, fig. 6: 1–3; *Ramat Raḥel* II, fig. 12: 3, 20–22.

¹⁰⁰ *Ibid.*, pp. 18–19.

¹⁰¹ *Ibid.*, p. 20, figs. 12–15; *IEJ* 6 (1956), p. 139, fig. 8:1–5.

¹⁰² *BASOR* 172 (1963), pp. 31–35.

¹⁰³ *Ramat Raḥel* II, p. 20.

¹⁰⁴ Saller, *op. cit.* (above, n. 79).

¹⁰⁵ Avigad: *IEJ* 24 (1974), p. 53.

¹⁰⁶ *Ibid.*, p. 56.

use also in the 3rd century BCE, as other scholars have held. We should emphasize the absolute lack of Aramaic impressions in the Jewish Quarter excavations, as well as the fact that no Persian pottery has been found there.

In summing up our examination of the context of the stamped handles in excavations, we reach two conclusions:

(a) The date in the late 6th and early 5th centuries BCE, suggested in our discussion of the bullae on palaeographical grounds, and hence ascribed also to the jar-impressions, finds no little support also in the evidence of the archaeological contexts in the excavations (Tell en-Naṣbe, En-gedi and Ramat Raḥel). In any case, the archaeological evidence is in no way in conflict with such a dating.

(b) There is a clear stratigraphical and chronological differentiation between the Aramaic and the Hebrew impressions. In those contexts where Aramaic impressions have been found in association with material of the Persian period, no palaeo-Hebrew impressions are in evidence (Jericho, Tell en-Naṣbe, En-gedi); and in those contexts where only Hebrew impressions came to light, the associated material is always Hellenistic (Bethany, Jewish Quarter of Jerusalem and certain pits at Ramat Raḥel). Only where the context is mixed, and ascribed to the Persian and Hellenistic periods, do we find Aramaic and Hebrew impressions together (Ramat Raḥel).

YEHUD COINS

The right granted to Judah to issue coins was one of the definite signs of its status as a separate province. This is expressed in the form of small silver coins bearing the name of the province — *Yehud* — and in some cases the name of its governor and his title. Such official recognition is observed on the bullae

and the jar-impressions also, as discussed above. However, coins are so much more unambiguous confirmation of the official nature of the epigraphic finds. Of specific interest is whether the coins could be of assistance in solving the chronological difficulty facing us. This assistance, however, appears to be only partial.

Like the jar-impressions, on the coins there are two sorts of script (Fig. 17:16–19): Aramaic and palaeo-Hebrew. The Aramaic script has been found so far only on one coin type, bearing the word *yhd* and depicting a deity seated on a winged wheel.¹⁰⁷ Unfortunately, there is no firm dating for this coin. From the palaeographical aspect, mainly in the form of the *he*, it could be placed in the 5th century BCE, as indeed Cross has done.¹⁰⁸ But numismatic and historical considerations seem to point to a later date. Thus, it is generally ascribed to the 4th century BCE, toward the end of Persian rule over Judah. If this assumption is correct, it follows that in the period of our bullae there were no known coins issued by the province of Judah.

The second type of *yhd* coin, the examples of which have increased in recent years to the point of numbering several tens, depicts an owl, a falcon, or a human head (one crowned in Persian style) and the inscription *yhd* in palaeo-Hebrew script.¹⁰⁹ On the coins with owl from Beth-zur¹¹⁰ and Tell Jemme,¹¹¹ there appears the palaeo-Hebrew inscription *yḥzqyḥ ḥpḥḥ*, “Yeḥezqiyah the Governor”. On the basis of iconographical parallels, these coins are also ascribed to the end of the Persian period, but later than the above Aramaic type.

¹⁰⁷ Sukenik: *JPOS* 14 (1934), p. 178, pl. 1: 1; Y. Meshorer: *Jewish Coins of the Second Temple Period*, Tel Aviv, 1967, pp. 36 f., 117, pl. 1: 4.

¹⁰⁸ *EI* 9 (1969), p. 23.

¹⁰⁹ Meshorer, *op. cit.* (above, n. 107), pl. 1: 1–3; A. Kindler: A New ‘Yehud’ Coin-Type, *Museum Haretz Bulletin* 14 (1972), pp. 107–112.

¹¹⁰ Meshorer, *op. cit.* (above, n. 107), pl. 1: 2.

¹¹¹ Rahmani: *IEJ* 21 (1971), pp. 158–160, pl. 31.

It has been sought to identify this Yehezqiyah on the coin from Beth-zur with Ezekias the High Priest, mentioned by Josephus as the friend of Ptolemy I.¹¹² But since his title of “Governor” has been discovered on the coins from Tell Jemme, this identification has been doubted. Even so, it might not present any discrepancy: The governor mentioned on this coin could have served prior to the conquest of the province by Alexander, and when Ptolemy seized power (301 BCE) Yehezqiyah was already an old man, having continued in office

as High Priest even after his title of “Governor” had been abolished by the new authorities.

Judah now issued new coins, some of which have been discovered recently;¹¹³ they bear the head of Ptolemy I, with the typically Ptolemaic eagle on the reverse, alongside the Hebrew inscription *yhdh* (*Yehudah*). Judah thus continued to enjoy administrative autonomy, and this is of direct bearing in achieving a proper understanding of the palaeo-Hebrew jar-impressions from the Hellenistic period.

¹¹² *Contra Apionem* I, 187.

¹¹³ A. Kindler: Silver Coins Bearing the Name of Judea from the Early Hellenistic Period, *IEJ* 24 (1974),

pp. 73–76, pl. 11:A–J; D. Jeselsohn: A New Coin Type with Hebrew Inscription, *ibid.*, pp. 77 f.

SUMMARY AND CONCLUSIONS

The quantity and quality of our bullae allow us to assume that they belonged to an official archive in which documents of an official nature had been kept. As was the practice in antiquity, pottery vessels were used for storing them. The official character of this archive is indicated by the combination of the bullae and the two accompanying seals: foremost, the *Yehud* seal, an official seal of the province, and six bullae of the same type; the bulla of the governor, the provincial ruler; the seal of the provincial governor's maid-servant; four bullae bearing the name of the province and that of a provincial official; and ten bullae of the scribe who most probably wrote ten documents and certified them with his seal. Further, forty-four bullae were found bearing the personal names of six individuals, each of whom sealed two, four, seven, nine or eleven documents. These latter persons may also have filled some official capacity, though they may have been private individuals, such as owners of estates, who affixed their seals to legal or commercial documents, or to letters or the like.

As for the fate of the actual documents which the bullae had sealed, they were most probably written on papyrus or leather, and all have long since perished under the climatic conditions of the Jerusalem region. The mist surrounding the circumstances of the find of the bullae prevents us from knowing whether any actual papyrus fragments were found in association. They could even have been found in some small pottery vessel, having been removed from the documents in antiquity. To realize the possibilities, we shall review the other finds of groups of bullae in this country.

Such bullae are generally quite rare, for they are of very friable clay, on the one hand, and readily lose all form if dampened, on the other hand. Here and there in this country individual bullae have been found, including

some sealed by royal officials.¹¹⁴ Only in a very few instances, however, have actual groups of bullae been preserved, in each case under different specific conditions.

During the excavations at *Samaria*, in the 1930s, a group of some fifty clay bullae and fragments, of the 8th century BCE, came to light.¹¹⁵ Though bearing ornamentation, none was inscribed. Nine bore a two-winged scarab motif, and one the figure of a griffin, but most were badly worn and broken. The excavational report provides nothing as to the circumstances of their discovery. The excavators considered the bullae to have belonged to the royal archive at *Samaria*.

In 1966, a juglet of the Late Iron Age was found at *Lachish*, containing seventeen clay bullae bearing Hebrew seal-impressions, seven of which are still legible.¹¹⁶ The jug was found in a small store-room together with an ostrakon bearing a list of names and numbers. In the opinion of the excavator, the room had served as an archive for an administrative centre, where papyrus documents were received from various persons, including a royal officer. In this instance, the bullae had definitely been removed from the documents and placed in the juglet for safekeeping.

The richest find of bullae came to light in 1962, in a cave in Wadi Dâliye, north of Jericho.¹¹⁷ Within this cave, a group of persons fleeing from *Samaria* had found refuge, bringing with them legal documents written in Aramaic and dated to the end of the Persian

¹¹⁴ See the bullae of *gdlyhw 'šr 'l hbyt* from *Lachish*; and of *yhwzrh 'bd hzqyhw* (*IEJ* 24 [1974], p. 25).

¹¹⁵ J.W. Crowfoot et. al.: *The Objects of Samaria (Samaria — Sebaste III)*, London, 1957, pp. 2, 88, pl. xv: 29–30.

¹¹⁶ Y. Aharoni: Trial Excavation in the 'Solar Shrine' at *Lachish*, *IEJ* 18 (1968), pp. 157 ff., pl. 11.

¹¹⁷ Cross, *op. cit.* (above, n. 9).

period (4th century BCE). The papyri, found in a poor state of preservation, had been sealed with bullae, 128 of which were found. The documents had mostly been sealed with several bullae each. The seal-impressions generally bear Persian and Greek motifs. Only on two does palaeo-Hebrew script appear, one bearing the name of the governor of the province of Samaria. Thus, these were the sort of legal documents kept closed, with the bullae intact, to be opened only under very special circumstances.

We may also mention, in this connection, the Elephantine Papyri.¹¹⁸ They are mostly legal documents, rolled and folded, tied with string and sealed, each with a single or several uninscribed bullae. They were found in archives and in private dwellings.

Of great interest also are the 27 clay sealings found in the Nabatean cemetery at Kurnub.¹¹⁹ The fire which consumed the documents to which they had been attached, along with the wooden box which had held them, baked the clay and thereby preserved the bullae. They bear official seals of Nabatean cities, each with a zodiacal sign, the name of the corresponding month and the name of the city, in Greek. The group is dated to the second century CE.

It appears from the above that our group of bullae, with its particular make-up, was also probably from such sealed official documents, kept in an official archive of Judah. The uniqueness of our collection is not only in its considerable number but in the fact that all the actual sealings bear legends.¹²⁰ The

close relationship between our bullae and the *Yehud* jar-handle impressions discovered in archaeological excavations is revealed through the *Yehud Hanana* sealings, found in both groups. The three documents sealed by Hanana may well have been connected with the same function or activity as that which led him to stamp his seal on the jar-handles.

Besides the *yhd* seal and the bulla of the governor, which impart particular significance to the collection as a whole, the seal of Shelomith, maidservant of the governor, is of special importance. This is not merely the seal of a woman conducting her own private affairs. The very formulation of the text on this seal gives it a semi-official character, and its discovery specifically in association with an official seal and official bullae can only strengthen this. What was Shelomith's office? The fact that hers was the only private seal found with the collection would indicate that she was in charge of the archive; or rather, she was responsible for the administrative centre of which the archive was part. Moreover, she also kept a seal of the province for sealing official documents. Thus, she filled a central role in the administration of the province of Judah.

How did Shelomith come to assume such high and, for a woman, unusual responsibilities within the official hierarchy? Was it through her personal relationship with the governor (as his wife-concubine), or through administrative capability (as an official) or both in conjunction? The meaning behind the word *amah*, "maidservant", is they key to the matter. We have seen above that this question has yet to be resolved. It is generally agreed

¹¹⁸ E. Sachau: *Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen Militärkolonie zu Elephantine*, Leipzig, 1911; E.G. Kraeling, *op. cit.* (above, n. 18).

¹¹⁹ A. Negev: Seal Impressions from Tomb 107 at Kurnub (Mampsis), *IEJ* 19 (1969), pp. 89–106.

¹²⁰ Collections of bullae of another type have been found in the store-rooms of Mesopotamian temples. These labels served to seal packages tied with ropes and containing goods brought to the temples as taxes or gifts. On each bulla or label was a list of the goods

in cuneiform script and an impression of the seal of the scribe. In those cases, the clay bullae were baked after being removed from the packages, in order to provide a permanent record (after having fulfilled their primary function) of goods coming into the temples. See C.E. Keiser: *Cuneiform Bullae of the Third Millennium B.C.*, *Babylonian Records in the Library of J. Pierpont Morgan III*, New York, 1914.

that, in spite of the inferior status of the woman in the Ancient Near East, she did enjoy many civil and legal rights.¹²¹ In Eretz-Israel this is evident from the seals of Hebrew women, extant from First Temple times and bearing the following formulae: *X 'št Y* ("wife of") and *X bt Y* ("daughter of").¹²² Such rights are especially evident in the neo-Babylonian and Persian periods. This finds clear expression in the Elephantine Papyri, more or less contemporaneous with our bullae. There the Jewish woman held almost equal rights in matters of property ownership, signing contracts, appearing before courts of law and the like. But nowhere in the Bible or in the other sources is there any indication of the existence of female officials. Even so, there is evidence in Babylonian sources that women did serve in high positions, as *šwknt*, judgess and scribe,¹²³ but in no instance of these was a maidservant involved.

The interesting seal of Shelomith will continue to provide food for thought and study concerning the status of the woman and the administrative organization of the province of Judah. The text on this seal may not, however, reflect general practice, and it may represent an exceptional case. We should note, though, that the only two cases among the available epigraphic material mentioning an official in association with his maidservant were found here in Judah.

Our general assumption is that the bullae should be ascribed to the early Persian period. This is expressed also in the onomasticon of the bullae, which perfectly suits that of the Books of Ezra and Nehemiah. It would have been significant and interesting to have been able to identify the persons mentioned on the

bullae and the seal with biblical figures. The temptation to seek to identify them is great, but the dangers inherent are no less considerable. In any event, it is significant that all the names mentioned on the bullae have their parallels in the Books of Ezra and Nehemiah, and some of them appear only there. We note all this here only to characterize the milieu. Indeed, except for one or two instances (Shelomith, the daughter of Zerubbabel?), there seems to be no case for such identification for, in our opinion, the personae of our bullae lived and flourished in Judah prior to the times of Ezra and Nehemiah and, therefore, preceded their biblical namesakes. They were probably among the returnees with Zerubbabel, or slightly later.

On the basis of careful palaeographical considerations, we have arrived at the conclusion that the bullae and associated seals are from the very late 6th century BCE. Further, we have seen that the Aramaic jar-impressions are contemporaneous with the bullae, though some could be ascribed to the early 5th century BCE. In any event, it appears to me that the entire corpus is earlier than Nehemiah and belongs to the period between Zerubbabel (515 BCE) and Nehemiah 445 (BCE). This conclusion is in strong and significant conflict with the commonly held view, which would place the Aramaic stamped jar-handles in the period following Nehemiah, that is, the late 5th century BCE down to the conquest by Alexander in 332 BCE.

That later date is based on a palaeographical examination of the sparse epigraphical material, as well as the meagre stratigraphical contexts (or insufficient study of them). In fact, however, past chronological ascription has been influenced to no little degree by historical considerations. Since this problem touches upon a basic point of important bearing upon the history of Judah in the Persian period, we shall devote some words to the historical aspect.

In the Books of Ezra and Nehemiah, only three governors of Judah are mentioned:

¹²¹ *Reallexikon der Assyriologie* III, ed. E. Weidner, Berlin, 1959, pp. 103 f., s.v. *Frau*.

¹²² D. Diringer: *Le iscrizioni antiche ebraiche palestinesi*, Firenze, 1934, pp. 216–218.

¹²³ B. Meissner: *Babylon und Assyrien* I, Heidelberg, 1920, p. 387.

(a) *Sheshbazzar* (Ezra 5: 14), apparently identical with Shenazzar son of Jehoiachin, King of Judah (1 Chron. 3: 7).

(b) *Zerubbabel*, son of Shealtiel (Haggai 1: 1, 14), who was the nephew of Sheshbazzar.

(c) *Nehemiah*, son of Hacaliah, who was cup-bearer to Artaxerxes, King of Persia (Neh. 5: 14; 12: 26).

For the period of some 70 years between Zerubbabel (515 BCE) and Nehemiah (445 BCE), no other governor is mentioned by name in the Bible,¹²⁴ and this is also a blank period in the external sources. Various scholarly opinions have been expressed on this matter. It is commonly assumed that Zerubbabel — who was of the royal line (as was his predecessor Sheshbazzar) and who built the Second Temple — was suspected by Darius, King of Persia, of seeking to restore the Davidic dynasty, and thus was removed from office. Henceforth, no governor of the Davidic line was appointed, enabling the High Priest to gain a further hold over the people. Some scholars hold that after Zerubbabel there were no further Jewish governors, for Judah ceased to be an autonomous province, having been annexed administratively to Samaria. Only with the arrival of Nehemiah was Judah restored to its former autonomy and freed from Samaritan control.

A. Alt and his school have gone a step further, holding that Judah had never been an autonomous province, but was annexed to the province of Samaria immediately after the Babylonian conquest.¹²⁵ *Inter alia*, Alt held that no governor in Jerusalem is mentioned in connection with the investigation

undertaken by the Persian authorities concerning the construction of the Temple. In his opinion, Sheshbazzar and Zerubbabel were not actual governors, but only envoys of the authorities, commissioned with specific tasks. The first governor of Judah, in his opinion, was Nehemiah. This trend of thought also relies on the fact that upon Nehemiah's arrival in Jerusalem he found the walls breached, the buildings in ruins, a corrupt administration, a failing economy and social turmoil. All this would indicate, in that view, the lack of local rule, to which situation Nehemiah put an end.

The central concept of that interpretation — the subordination of Judah to the province of Samaria — is accepted widely in its general lines.¹²⁶ Its opponents reject its argumentation which, in their opinion, lacks all basis in fact.¹²⁷ The problem has not been resolved. The only historical source from which we can draw for this period in Eretz-Israel is the Bible. Thus, we must not corrupt the meaning of its text or read into it matters which have no basis in other sources. If the Bible calls Judah *yhwd mdynt*, "Judah the province", there is no reason to assume that it was not a province but merely part of Samaria. If a member of the nobility, of the Davidic line, such as Sheshbazzar (who also bore the local title "prince of Judah") is referred to as "governor", and Zerubbabel is designated specifically as "governor of Judah", there is no reason to hold that they were not actual governors but only "commissaries", as Alt

¹²⁴ But cf. Malachi 1: 8.

¹²⁵ A. Alt: Die Rolle Samarias bei der Entstehung des Judentums, *Festschrift Otto Proksch*, Leipzig, 1934, pp. 5–28 (= *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel* II, München, 1959, pp. 316–337; see especially p. 333, n. 2).

¹²⁶ W. Rudolph: *Esra und Nehemia*, Tübingen, 1949, pp. 34, 131 f.; K. Galling: Verbannung und Heimkehr, *Festschrift für Wilhelm Rudolph*, ed. A. Kuschke, Tübingen, 1961, p. 96; J.M. Myers: *Ezra-Nehemiah* (*The Anchor Bible*), New York, 1965, p. 133.

¹²⁷ Y. Kaufmann: *The History of Israelite Religion* IV, Jerusalem-Tel Aviv, 1969, pp. 177–179; J. Liver: The Return from Babylon, its Time and Scope, *EI* 5 (1958), pp. 114–119 (both Hebrew); Morton Smith: *Palestinian Parties and Politics that Shaped the Old Testament*, New York, 1971, pp. 193 ff., Appendix: "Alt's Account of the Samaritans".

claims. Further, if the Bible relates of instructions given by Darius, King of Persia, to Tatnai, governor of the province Beyond the River, and his colleagues, to allow the “governor of the Jews” and the elders of the Jews to build their Temple (Ezra 6: 7), then it is improper to say that no governor of Judah is mentioned in this episode, claiming that the words *pht hyhwdym* are “secondary”.¹²⁸

It is entirely untenable that such a unique political situation, in which Jerusalem was subordinated to Samarian rule, would have left no trace whatsoever in the sources. In the Books of Ezra and Nehemiah, Samaritans are noted many times, but there is no hint or complaint of Jerusalem’s dependency upon Samaria, her rival.¹²⁹ Equally, we can reasonably accept the claim that if Judah had been annexed to the province of Samaria, Samaritans would have settled there and her fate would have resembled that of southern Judah, which was settled by a foreign population.¹³⁰ It is clear that Alt’s view, which has been accepted by many, is based solely on hypotheses and assumptions, but its opponents are equally stymied by the lack of evidence. The archaeological material available — the bullae and the stamped jar-handles — now seemingly provide weighty testimony for clarifying this matter.

The key to the problem lies in Neh. 5: 15: “The former governors who were before me [Nehemiah] laid heavy burdens upon the people, and took from them food and wine, besides forty shekels of silver. Even their servants lorded it over the people. But I did not do so, because of the fear of God.” It is thus clear that there were governors prior to Nehemiah. But who were the oppressive governors of whom Nehemiah speaks so harshly? Some identify them with Sheshbazzar and Zerubbabel, for they are the only governors

mentioned prior to Nehemiah. But this hardly seems reasonable, if only because of the time factor. Nehemiah was undoubtedly referring to the situation in Judah immediately prior to his arrival. A common opinion, again following Alt, holds that Nehemiah’s words were directed against the governors of Samaria who supposedly controlled Judah. But there is no evidence that Nehemiah was referring to foreign rulers. Quite the contrary, his rebuke is directed against his compatriots. The cry of the people which Nehemiah heard was directed against their wealthy, Jewish brethren, against the nobility, the officials and men of power, who exploited the people and brought them to the verge of ruin (Neh. 5: 1–7).

If so, we may assume that Nehemiah was referring to his fellow Jewish governors who preceded him, rather than outsiders. Who were these earlier governors? After Zerubbabel, who was suspected by the King of Persia of messianic aspirations, no further governors of the Davidic line were appointed, but only reliable non-entities, who have left no mark on history. These governors administered the affairs of the province with a heavy hand, their major function being to bleed the people of the “king’s tax”, the heavy duties imposed by the Persian Empire. Concerning the results of this taxation, it is related that the peasants were forced to mortgage their fields and vineyards. The landowners took advantage of this hardship and stripped the farmers of their property, and even enslaved their children (Neh. 5: 5). The reconstruction of Jerusalem and its walls, of course, was not among the priorities of these earlier governors, and such work was not within their authority. This considerable task fell to Nehemiah, the leader, statesman and able administrator, who was familiar at the Persian court and who knew how to exploit a convenient political situation to obtain from Artaxerxes broad authority to restore the city and to institute a religious and social reform among his people.

¹²⁸ 1 Esdras 6: 27 gives: “Zerubbabel, the servant of the Lord, and governor of Judah”.

¹²⁹ Kaufmann, *op. cit.* (above, n. 126), p. 178.

¹³⁰ Liver, *op. cit.* (above, n. 126), p. 116, n. 24.

So far for the “governor gap” in the Book of Nehemiah, as reflected — in our opinion — in the Bible itself. There appears, however, to be mutually supporting evidence in the Bible and in the archaeological findings. The governors who preceded Nehemiah, of whom it is stated that they took a heavy tax of “food and wine” from the populace, introduced an efficient tax-gathering apparatus using special jars. These, indeed, are the jars stamped with the names of the province, *yhd*, and the names of the governors and their officers, found in excavations on Judean sites. Such a system of concentrating provisions in store-jars was known in Judah already in the period of the First Temple, when the jars bearing the *lamelekh* stamps were employed.¹³¹ It proved itself then, and it was revived when need called, for whatever purpose. In the Persian period, a similar system was employed at Elephantine in Egypt, as well.¹³²

Two governors whose names are found stamped on the jars are Yeho’ezer and Ahzai. Another governor was Elnathan, who now appears on one of the bullae and on the seal of Shelomith. These three names can largely fill out the “gap” in the succession of governors of Judah between Zerubbabel and Nehemiah. The governors were appointed officers, whose terms of office were most probably not overly long. If we take Nehemiah’s twelve-year term as an average, there would have been some five or six governors between him and Zerubbabel. On the basis of the typology of the script, we would tend to place Elnathan before his two “extra-biblical” fellows; these probably followed him in direct succession. During the phases of the Persian period following Nehemiah, there must have been an even longer list of governors, but only two of them are known. Below is a list of the known governors of Persian Judah:

Sheshbazzar, “governor (*pḥh*)” (Ezra 5: 14); “prince of Judah” (Ezra 1: 8), ca. 538 BCE.

Zerubbabel, son of Shealtiel, “governor of Judah (*pḥt yḥwdh*)” (Haggai 1: 1, 14), 515 BCE.

Elnathan, “governor (*pḥw*)” (bulla and seal), late 6th century BCE.

Yeho’ezer, “governor (*pḥw*)” (jar-impres-sion), early 5th century BCE.

Ahzai, “governor (*pḥw*)” (jar-impres-sion), early 5th century BCE.

Nehemiah, son of Hacaliah, “the governor (*hphh*)” (Neh. 5: 14; 12: 26), 445–433 BCE.

Bagohi (Bagoas), “governor of Judah (*pḥt yḥwd*)” (Elephantine Papyrus 30: 1), 408 BCE.

Yehezqiyah, “the governor (*hphh*)” (coins), ca. 330 BCE.

All these governors (except possibly the penultimate) were Jews. Bagohi is thought to have been a Persian on the basis of his name, but among the returnees from exile was an extensive family named Bigvai (Ezra 2: 14; 8: 14; Neh. 7: 7, 18; the name is of Iranian origin). Thus, the name probably lacks all ethnic connotation.¹³³ The Persians generally appointed rulers from among the local populace (cf. the province of Samaria: Sanballat, Jeshua, Hananiah). If, of the eight governors of our list, seven are certainly Jews, there is room to see in the eighth a Jew as well. However, the Bagohi of the Elephantine Papyri has frequently been associated with the Bagoas mentioned by Josephus as the *strategos* of the Persian king in Jerusalem.¹³⁴

In the passage quoted above, Nehemiah has testified that he himself did not follow in

¹³¹ P. Welten: *Die Königs-Stempel*, Wiesbaden, 1969.

¹³² H. Lidzbarski: *Phönizische und aramäische Krugaufschriften aus Elephantine*, Berlin, 1912.

¹³³ Y. Aharoni: *The Land of the Bible*, London, 1967, p. 360.

¹³⁴ *Antiquities* xi, 7, 1. See recently, however, F.M. Cross: A Reconstruction of the Judean Restoration, *Journal of Biblical Literature* 94 (1975), pp. 4 ff., n. 10.

the footsteps of his predecessors in taxing the people heavily. Thus, we may assume, possibly, that in his tenure of office there was a respite in taxation and that the use of stamped jars ceased. However, at some time after Nehemiah the use of stamped jars was reintroduced. To this latter phase we may, perhaps, ascribe all those Aramaic impressions in degenerate, corrupt script which are so difficult to decipher, found at Ramat Rahel (including the abbreviated form: *yh*). It does not stand to reason that such degenerate impressions were made and used concurrently with the proper impressions noted above. It would be easier to see in them rather wretched imitations of the earlier sealings. Impressions (10)–(12) are also apparently to be ascribed to the late 5th or 4th century BCE.

In contrast to all these, we are witness to a renewal of the *yhd* impressions on jars of the Hellenistic period (3rd–2nd centuries BCE), but now in palaeo-Hebrew script. The shift from Aramaic script to palaeo-Hebrew is observed also on the coins.¹³⁵ This began with the *yhd* coins of the late Persian period, continued on the *yhdh* coins of the early Hellenistic period and found full expression on the coins of the Hasmoneans late in this same period. It would seem that the use of the palaeo-Hebrew script for official purposes,

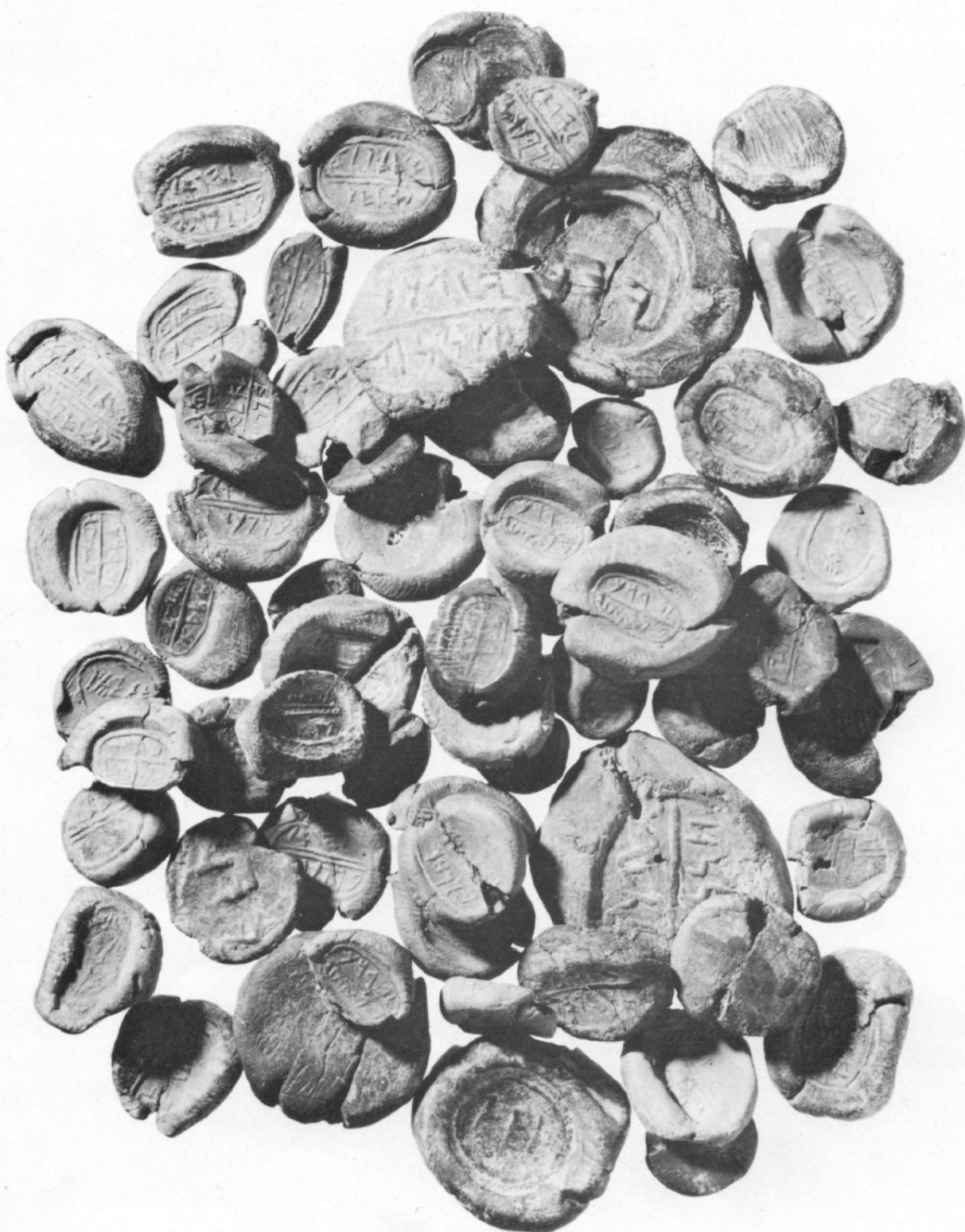
at a time when the Aramaic script was employed in daily affairs, was politically motivated, with a definite nationalistic intent implied.

This Hebraization is especially manifest in the transition from the Aramaic legend *yhd* to the Hebrew *yhdh*. Ptolemaic coins bearing the latter legend have been discovered recently; they are a signpost in the chronological dark enveloping not only early Jewish numismatics but also the contemporaneous *yhd* jar-impressions. For the first time we possess an absolute date for one of these coin types (301–285 BCE), as well as clear-cut proof that Judah enjoyed administrative autonomy also in the Early Hellenistic period. This surely removes any last doubts concerning the Hellenistic date of the Hebrew *yhd-ṭ* impressions.

Finally, we may state that the new epigraphic evidence discussed here has contributed greatly toward the clarification of problems over which the archaeology and history of Eretz-Israel have long stumbled. In our discussion we have sought to extract the maximum information from these finds and to base our conclusions on confirmed evidence as far as possible. Especial emphasis has been placed on the palaeography as a chronological means, for the dating here is a most important factor in shaping the historical interpretation.

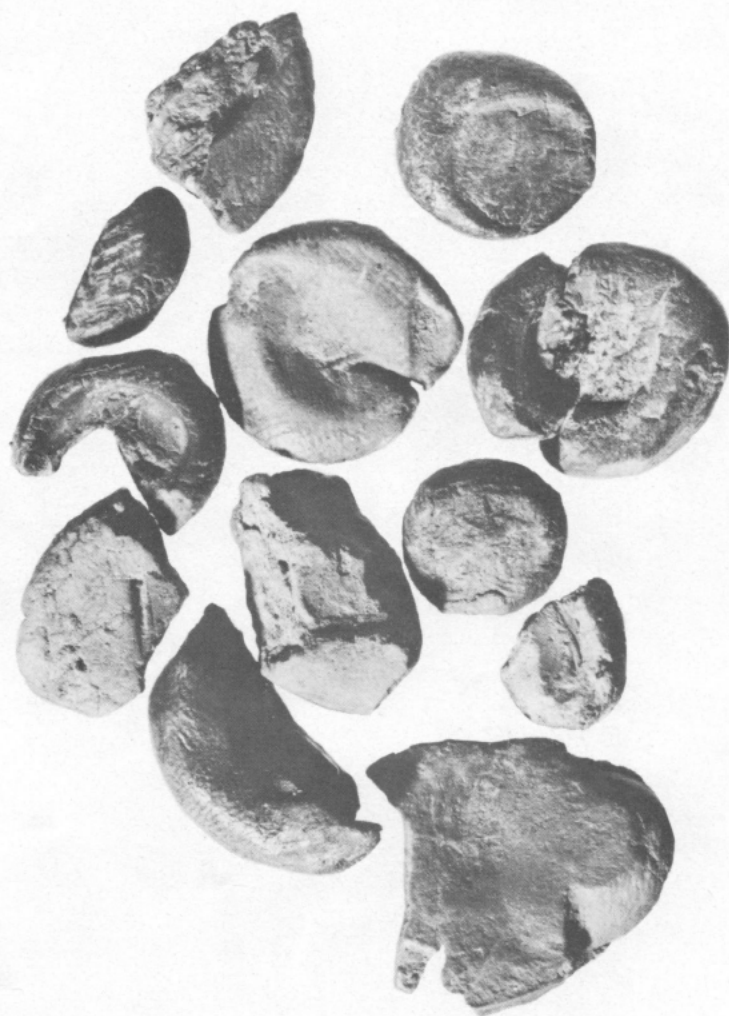
We are aware of the limitations of using palaeography as the sole means of determining chronology, but occasionally there are no other efficient means available. We may remember in this connection that it was palaeography which first correctly dated the Dead Sea Scrolls. Even so, it is clear that the scholarly discussion and interpretation of these bullae is only at its beginning; other opinions, based on different viewpoints, will undoubtedly make themselves heard. In the light of these unexpected finds, we may also look forward to further archaeological discoveries in this direction, which may well assist in clarifying one of the most interesting and most vague chapters in the history of the Jewish people in its land.

¹³⁵ Cross (*EI* [1969], p. 23) regarded the most suitable time for the reintroduction of the Hebrew script as after the Tennes rebellion against Persian rule (340 BCE), in which it is assumed that Judah also participated (see D. Barag: *The Effects of the Tennes Rebellion on Palestine*, *BASOR* 183 [1966], pp. 6–12). Yet it seems strange that the Persians should accept such a symbolic usage, originating in a rebellion against them. In any event, it appears that the use of the palaeo-Hebrew script for official purposes was inspired by nationalistic motives. Scholars opposing this view, holding that it was not a revival of the script, for its use never ceased, are right in that this script continued all through for the writing of sacred books. But its use for secular purposes was unusual in this period, and then it was always for official, symbolic ends. Note also the Hasmonean coins, and the coins of the Jewish revolts against Rome.

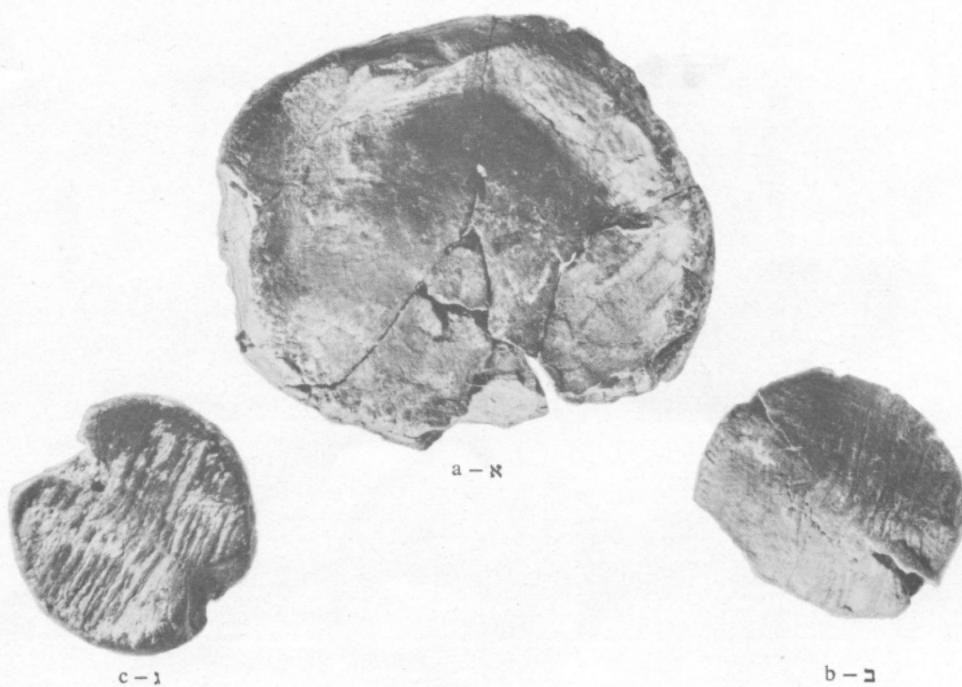
Assemblage of bullae

מכלול הבולות

Blurred bullae

בולות מטושטשות

Bulla 1: obverse and reverse

בולה מס' 1: פנים ואחור

ב-ב

א-א

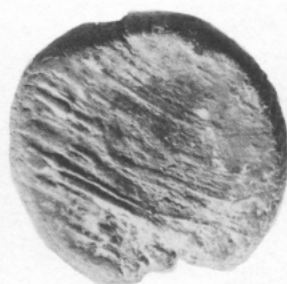
ג-ג

ב-ב

א-א

ג-ג

ב-ב

א-א

ג-ג

ב-ב

א-א

ג-ג

Bulla 3: obverse and reverse

בולה מס' 3: פנים ואחור

ד-ד

Bulla 4: obverse and reverse

בולה מס' 4: פנים ואחור

Bulla 5: obverse

בולה מס' 5: פנים

c-ג

b-ב

a-א

f-ו

e-ה

d-ד

h-ח

i-ט

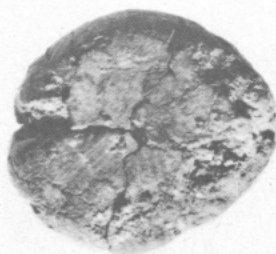
j-י

g-ז

Bulla 6: obverse

בולה מס' 6: פנים

Bulla 5: reverse

בולה מס' 5 : אחור

c-א

b-ב

a-א

f-ו

e-ה

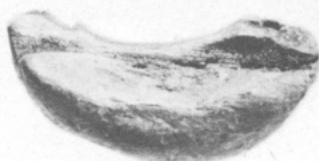
d-ד

h-ח

i-ט

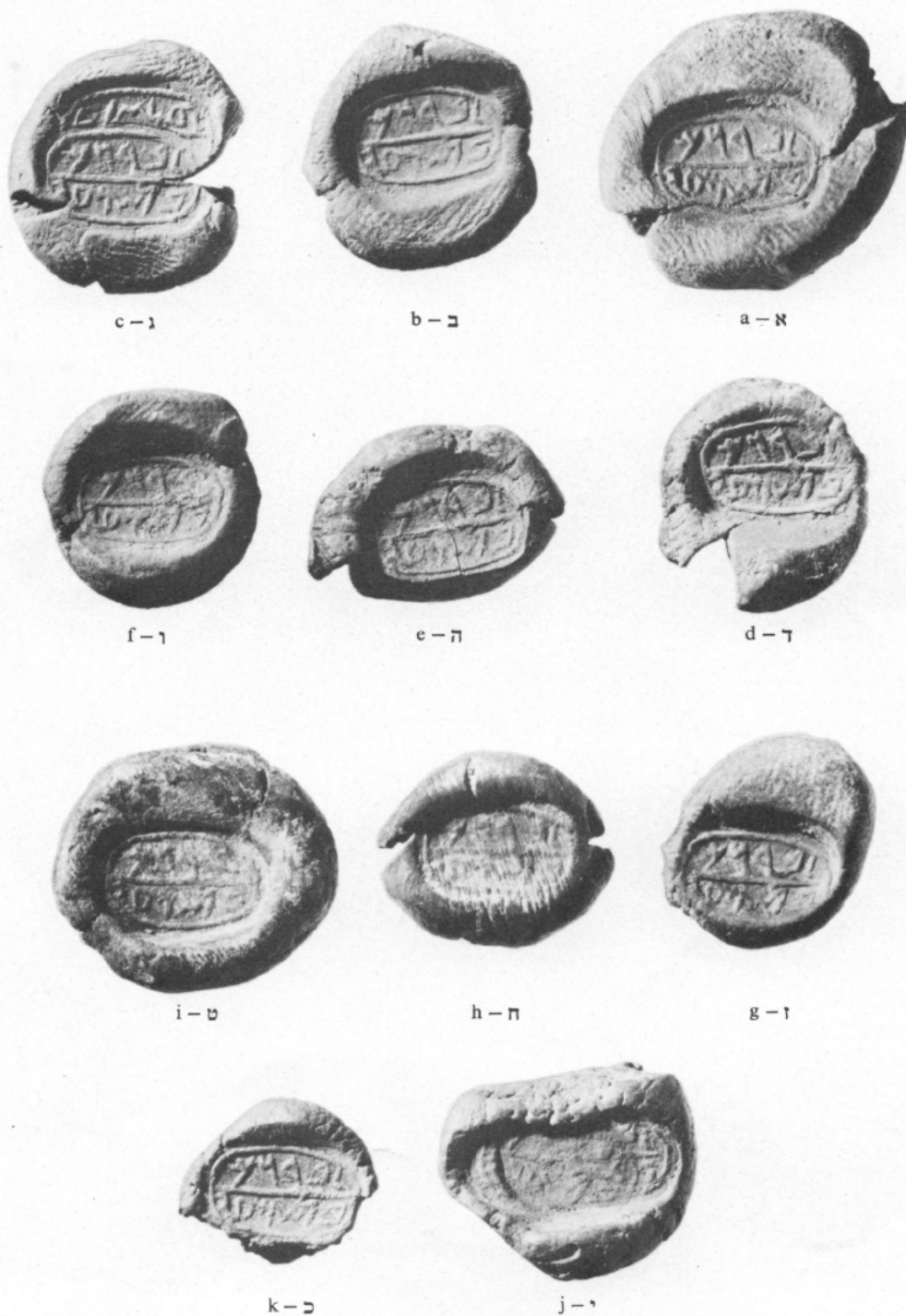
j-י

g-ז

Bulla 6: reverse

בולה מס' 6 : אחור

c-ג

b-ב

a-א

f-ו

e-ה

d-ד

i-ט

h-ח

g-ז

k-כ

j-י

c-1

b-2

a-3

f-1

e-2

d-7

j-1

i-2

h-2

g-1

k-2

c-ג

b-ב

a-א

f-ו

e-ה

d-ד

j-י

i-ט

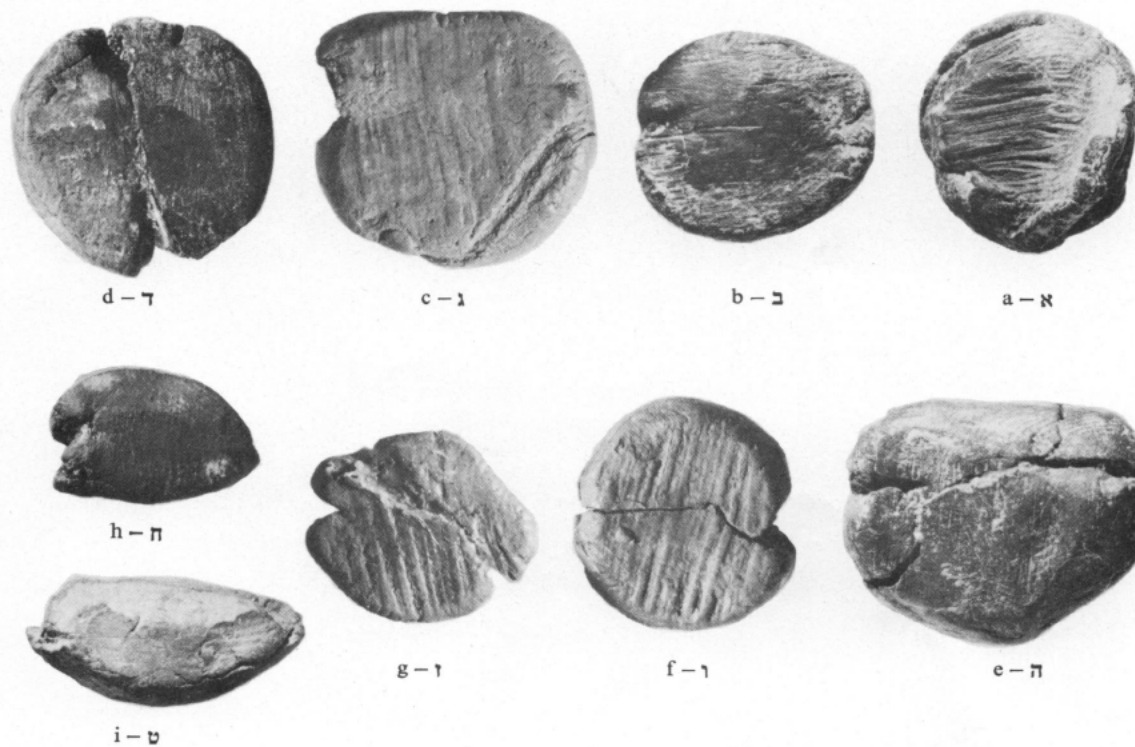
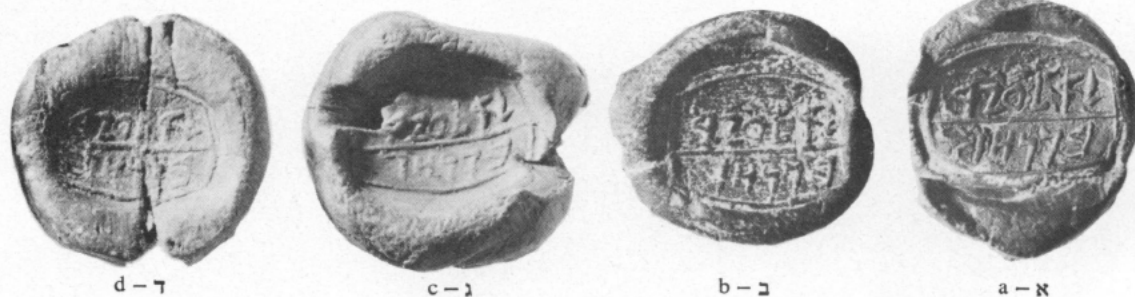
h-ח

g-ז

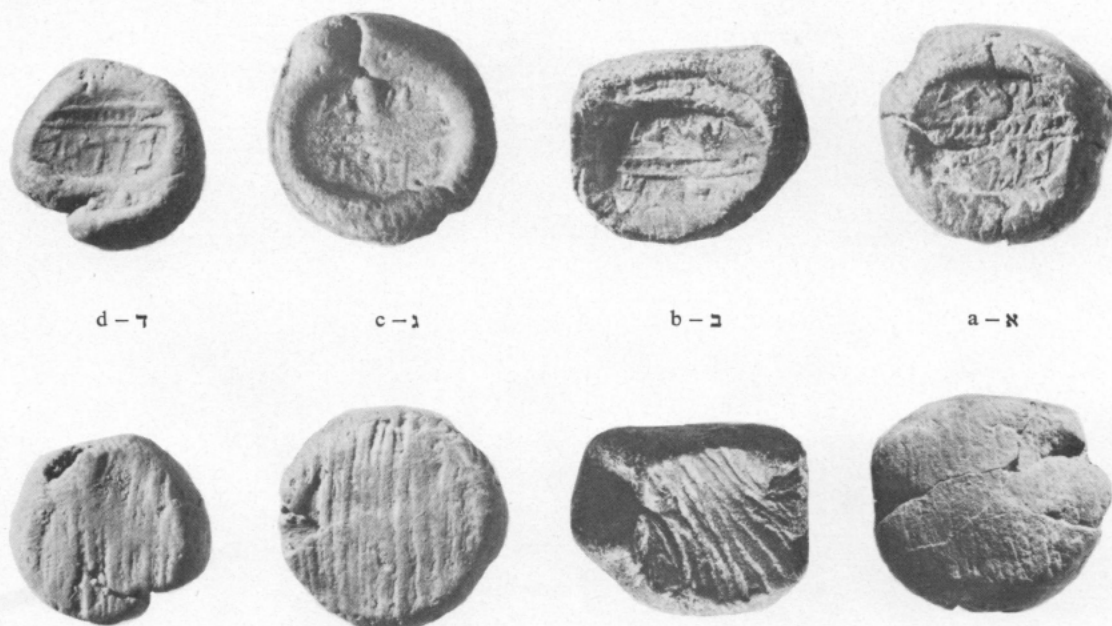

k-כ

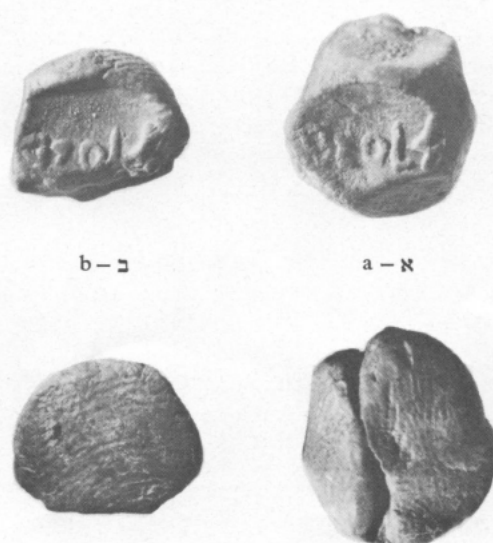
Bulla 9: obverse and reverse

בולה מס' 9: פנים ואחור

Bulla 10: obverse and reverse

בולה מס' 10 : פנים ואחור

Bulla 11: obverse and reverse

בולה מס' 11 : פנים ואחור

c-ג

b-ב

a-א

g-ז

f-ו

e-ה

d-ד

c-ג

b-ב

a-א

g-ז

f-ו

e-ה

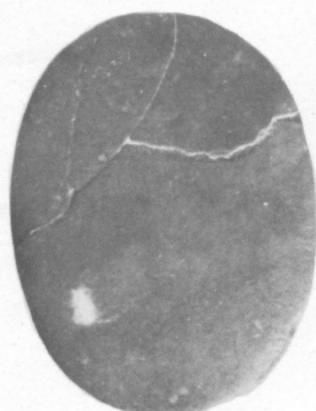

d-ד

Seal 13: modern impression

חותם מס' 13: טביעה חדשה

ב. אחר – b. reverse

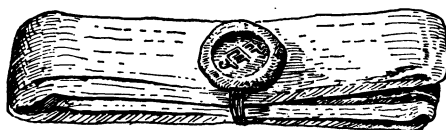
א. פנים – a. obverse

ג. טביעה חדשה – c. modern impression

נחמן אביגד

בולות וחותמות
מתוך ארכיון ממלכתי
מימי שיבת ציון

פתח־דבר

חוקרי המזרח הקדמון, ובמיוחד הארכיאולוגים שביניהם, נתונים לעתים קרובות במיצר בבואם לפרסם את תוצאות מחקריהם בכתב־עת מדעי או בספר: לא אחת מחקרם גדול מדי לרבעון וקצר מדי לספר שלם, או טכני כל־כך, עד כי המוֹלִים – הנעשים להוטים יותר ויותר אחר ספרים פופו־לאריים – אינם מעוניינים לפרסמו. סידרה זו של מונוגראפיות נועדה לפתור את הבעיה בשביל חוקרי המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית. כאשר בחרנו בשם "קדם", ביקשנו לציין על־ידי כך גם את ההמשכיות שבין הסידרה שלפנינו ובין הסידרה הקודמת בשם זה מלפני הרבה שנים – אף היא בהוצאת המכון – שבה הופיעו שני כרכים בלבד. אולם בכך מסתיים הדמיון בין שתי הסדרות. הסידרה שלפנינו מכילה מונוגראפיות בעברית או באנגלית, או בשתי השפות כאחת – הכול לפי נושא המחקר. בדרך־כלל יכיל כל כרך מחקר או מחקרים מפרי עטו של חוקר אחד ויתפרסם כאשר יהיה המחקר מוכן. עד כה יצאו שלושה כרכים באנגלית, וכמה כרכים נוספים נמצאים בדפוס (וראה רשימתם בשערם). מובן מאליו, כי האחריות לתוכן הכרכים היא על מחבריהם בלבד.

* * *

לא בכדי יוצא כרך זה לאור בעברית ובאנגלית. נושא מחקרו של פרופ' נ' אביגד כה חשוב, עד כי ימצאו בו עניין לא רק ארכיאולוגים, היסטוריונים וחוקרי המקרא, כי־אם גם כל שוחרי התרבות של עמנו וארצנו. הממצא המתפרסם בזה מעניין כשלעצמו, אך נוסף על כך תורמים המחקר המשווה והניתוח הפאליאוגראפי תרומה נכבדה לכל הקשור בחותמות ובמטבעות "יהוד". יתר־על־כן, נסיונו של פרופ' אביגד לפתור את הבעיות הכרונולוגיות בימי שיבת ציון ולעמוד על רצף האישים שפעלו אז פותח אופקים חדשים ומהפכניים לחקר תקופת שיבת ציון בפרט, וימי בית שני בכלל.

יגאל ידין

תוכן העניינים

רשימת הקיצורים הכיבליוגראפיים

א	מ ב ו א
ב	ה מ צ א
ב	א. תיאור הממצאים
ב	ב. הבולות
ח	ג. החותמות
יא	ד. הכתב, הלשון והזמן
יב	הפאליאוגראפיה של הבולות ושל החותמות
טז	מ מ צ א י מ ק ב י ל י מ
טז	א. טביעות-הקנקנים
טז	טביעות-הקנקנים הארמיות
יז	הפאליאוגראפיה של טביעות-הקנקנים הארמיות
יח	השוואה בין כתב הבולות ובין כתבן של טביעות- הקנקנים הארמיות
יח	טביעות-הקנקנים העבריות
יט	בחינה סטראטיגראפית-כרונולוגית של ידיות- הקנקנים הטבועות
כא	ב. מטבעות "יהד"
כג	סיכום ומסקנות
כט	ציורים ולוחות

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

- N. Avigad, "More Evidence on the Judean = "הוכחות נוספות" =
Post-Exilic Stamps", *IEJ* 24 (1974)
- N. Avigad, "Ammonite and Moabite Seals", = "חותמות עמוןיים" =
in: *Near Eastern Archaeology in the Twentieth Century*, ed. J.A. San-
ders, New York, 1970
- G. Duncan, *PEFQSt*, 1925, pp. 19–36 = דאנקן
ידיעות = ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה.
נוה = י' נוה, התפתחות הכתב הארמי, ירושלים, תשל"ד.
- A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford, 1923 = קאוּלי
- F.M. Cross, "Judean Stamps", *Eretz-Israel*, = "חותמות מיהודה" =
IX, Jerusalem, 1969, pp. 20–27
- F.M. Cross, "Notes on the Ammonite Inscription = "תל סיראן" =
from Tell Siran", *BASOR* 212 (1973), pp. 12–15
- Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Raḥel — Seasons* = א
1959–1960, Rome, 1962
- Idem, *Excavations at Ramat Raḥel — Seasons 1961–1962*, = ב
Rome, 1964
- BASOR* *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*
CIS *Corpus Inscriptionum Semiticarum*, 1881 →
IEJ *Israel Exploration Journal*
JPOS *Journal of the Palestine Oriental Society*
RB *Revue Biblique*
PEQ *Palestine Exploration Quarterly*
PEFQSt *Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement*

מבוא

לות. לפי המסופר, נמצאו הבולות "באיזור ירושלים", בהיותן טמונות בתוך כלי של חרס. לצערנו הרב, נמכרו הבולות לסוחר-עתיקות בירושלים בלי הכלי, ובכך אבד נתון כרונולוגי ממדרגה ראשונה. שני החותמות הובאו לסוחר בנפרד, אף-כי על-ידי אותו האדם, שתואר כערבי כפרי. החותם האחד (מס' 14) הובא ימים אחדים אחרי הבולות, ואילו החותם השני (מס' 13) – שבועות אחדים לאחר-מכן.¹ אכן, דרכם של מוצאי-עתיקות היא לפצל את הסחורה על-מנת לזכות ברווחים גדולים יותר. עם זאת ייתכן, שהחותמות לא נמצאו בתוך כלי-החרס שהכיל את הבולות, אלא נתגלו לאחר חיפושים נוספים במקום. מטבע הדברים עורר הגילוי הזה עניין רב, והובעה המשאלה להביאו לידיעת הציבור בהקדם. שבועות אחדים בלבד אחרי שהגיעו הבולות לידי הרציית עליהן בכינוס ה"א לידיעת הארץ של החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, שנערך בסוכות תשל"ה בירושלים. הדעות והפירושים שהבעתי שם בקיצור מובאים כאן ביתר הרחבה וללא שינויים מהותיים. עם זאת עלי לציין, שהפקתי תועלת מרובה משיחותי על נושא זה עם עמיתי י' ידין, ב' מזר, א' מלמט, י' נוה, פ"מ קרוס וח' תדמור. רובם, אף-כי לא כולם, נטו לקבל את המסקנות הכרונולוגיות וההיסטוריות שהגעתי אליהן. אני מקווה, כי אחרי הפרסום הזה ישמשו הממצאים נושא לוויכוחים פוריים בקרב החוקרים ויתרמו להבהרת הבעיות שנתעוררו בעקבות תגלית חשובה זו.

במחקר הארכיאולוגי אין חושפים רק את שרידי העבר בעבודה שיטתית ושיקדנית, אלא גם נתקלים לפעמים בממצאים שבאקראי, אשר יש בהם תרומה מרחיקה לכת לקידום המחקר ולהעשרת ידיעותינו. בתולדות המחקר הארכיאולוגי רבות הדוגמאות מסוג זה, ודי להזכיר כאן את התגלית המקרית הגדולה ביותר שנעשתה בדורנו: המגילות הגנוזות. נושא של החיבור שלפנינו הוא תגלית צנועה יותר לאין-ערור, אבל גם בה טמונה תרומה רבת-ערך לחקר הנושא והתקופה שנעסוק בהם להלן.

לפני שאציג את הממצאים עצמם ברצוני להזכיר לקורא פרק רב-עניין בארכיאולוגיה ובאפיגרפיה של ארץ-ישראל, שכן הוא קשור בנושא שלפנינו קשר אמיץ. הלוא הוא עניין טביעות "יהוד". אלו ידיית-קנקנים ומטבעות שנטבעו בהם שמה של פחוות יהודה בימי שלטון פרס. ולעתים קרובות נוספו לו גם שמו הפרטי של אדם ותוארו. כתובות אלו היו נושא לדימונים רבים ולפולמוסים חריפים, שעדיין לא פסקו. שהרי למרות קיצורן, טמון בכתובות אלו מידע חשוב על המינהל הממלכתי ועל הארגון הפיסקאלי של יהודה בתקופת שיבת-ציון – תקופה רבת-חשיבות בתולדות ארץ-ישראל ועם ישראל, אלא שידוע עליה אך מעט. מחקר טביעות "יהוד", שהגיע בשנה 1934 לנקודת-מפנה עם פיענוח הכתובת "יהוד" על-ידי פרופ' א"ל סוקניק, קיבל תנופה מחודשת לפני שנים אחדות, עם גילויין של טביעות חדשות בחפירות רמת-רחל. ממצאים אלה הולידו בעיות חדשות ועוררו ויכוחים חדשים, שהוליקו שוב אל מבוי סתום.

שום חוקר לא העלה על דעתו, שאותן הכתובות שהיו טבועות בכדים וכתובות דומות להן תימצאנה גם על בולות של טין שחתמו תעודות כתובות, ודבר זה אכן קרה הפעם. לפני זמן-מה נתגלה בדרך מקרה, בנסיבות בלתי-יודעות, אוסף של יותר משבעים בולות, ויחד אתן נמצאו גם שני חותמות. לאחד החותמות (מס' 14) זיקה ישירה לכתובת שעל אחת הבולות (בולה מס' 5), ובכך טמונה הוכחה לאחידות הממצא כולו. למרבה הצער, אין אנו יודעים מאומה על מקום התגלית ועל תנאי הימצאן של הכר-

¹ כל הבולות וחותם מס' 14 הובאו אלי בראשית אוגוסט 1974, כדי שאחווה את דעתי על אמיתותם. רכש אותם אספן מקומי, שהעמידם לרשותי כדי לצלמם ולפרסמם. לא היה בלבי צל של ספק ביחס לאותנטיות שלהם. בטוחני, שגם התצלומים המתפרסמים כאן ומהות החומר מדברים בעד עצמם. את חותם מס' 13 ראיתי ב-20 באוגוסט 1974 לשעה קצרה בלבד. לא היה סיפק בידי לצלמו, והכנתי ממנו תרשים וטביעת-פלאסטלינה, שאף הם מתפרסמים כאן. התצלומים נעשו בידי זאב רדובן.

הממצא

א. תיאור הממצאים

הבולות (bullae) הן גושים קטנים או פיסות של טין, ששימשו לחתימת תעודות ואיגרות. בדרך-כלל הודבקו אל חוט או אל חבל דק, שנקשר סביב גליל של פאפירוס או של גוויל, ולאחר-מכן הוחתמו בחו-תם. לאורך רבות מן הבולות שלפנינו יש נקבים, שנוצרו אחרי שנקרב חוט-הקשירה. בבולות אחרות אפשר להבחין בצדן האחורי בטביעות החבל או בטביעות סיבי הפאפירוס שהבולות היו דבוקות אליו. לפעמים גב הבולה חלק, דבר המעיד אולי, שחומר-הכתיבה היה גוויל, ולא פאפירוס.

על בולות רבות נראות טביעותיהן של האצבעות שטיפלו בטינ בעודנו רך. יש שהבולות עוצבו בהקפדה וצורתן ריגולארית, ויש שהן עשויות בחופזה וצורתן מרושלת. צבעי הטינ הם שחור, חום וגוונים שונים של אדום. בכל בולה יש טביעה של חותם סגל-גל, ובה כתובת בת שתי שורות, ולעתים כתובת בת שורה אחת בלבד. מן הראוי לציין את העדרם של עיטורים כלשהם, פרט למסגרת המקיפה את הכתובת ולקווים האופקיים המפרידים בין השורות, כמו במרבית הבולות.

בית החותמות מיהודה משלהי תקופת בית ראשון. כתובות רבות נשתמרו היטב וניתן לקראן בנקל. בכתובות אחרות הכתב מטושטש מעט או הרבה, ולפעמים חסר חלק כתוצאה מטביעה מרושלת. אולם מאחר שהכתובות מופיעות לעתים קרובות על בולות אחדות, ניתן לזהות אותיות מטושטשות ומפוקפקות על-ידי השוואה בין הבולות. לצורך זה אנו מפרסמים כאן את תצלומיהן של כל הבולות. נוסף על כך מובא מכל כתובת פאקסימילה, שהושלם באותיות ברורות; בשעת הצורך נלקחו אותיות אלו מבולות שונות. כן ראוי לציין, שעל כמה מן הבולות יש טביעות כפר-לות, שנעשו באותו החותם זו על-גבי זו. כתב הבר-לות הוא בתבליט; כתב החותמות חרות בכתב-מראה. המכלול המתפרסם כאן כולל 67 פריטים שיש בהם כתובות (לוח 1): 65 בולות או חלקי בולות ושני חותמות. נוסף על אלה כלל הממצא ארבע טביעות ושמונה שכרי בולות שאי-אפשר להבחין בהם באותיות כלשהן (לוח 2).

לחתימת 65 הבולות שימשו רק 12 חותמות. בדרך-כלל מופיעה כל כתובת על בולות אחדות; רק בשני

מקרים מופיעה הכתובת על בולה אחת בלבד. משני החותמות אין טביעות.

האוסף כולו מורכב משתי קבוצות: הבולות (מס' 12–1) והחותמות (מס' 13–14). בבולות ניתן להבחין בשני סוגים: בולות רשמיות, שטבועים בהן שמה של מדינת יהוד ושמותיהם של פקידים, בין בצירוף תור-אריהם ובין בלעדיהם (מס' 1–6), ובולות שטבועים בהן שמות פרטיים בלבד (מס' 7–12).

ב. הבולות

1. יהד (ציור 1: לוח 3)

מסוג זה נמצאו שלוש בולות, שטבועה בהן כתובת וזה בעלת שורה אחת.

א. בולה בעלת שוליים בלתי-ריגולאריים, השכורה בחלקה. מידותיה 36×33 מ"מ. היא טבועה בחור-תם בעל מסגרת עגולה של קו יחיד. קוטר המסגרת 22 מ"מ. הגב אינו מעוצב כלל. דומה, ששכבת-הטינ החיצונה התקלפה ונפלה. הטינ חום כהה עד שחור.

ב-ג. שתי בולות ריגולאריות, השבורות חלקית. קוטרן 8 מ"מ. בשעת עיצוב השוליים נמחקה המסגרת העגולה של החותם. הטינ אדום (מס' ב) ושחור (מס' ג).

בכתובת שלוש אותיות גדולות ועבות יחסית, שגוב-הן 6 מ"מ. וזה נוסח הכתובת:

י ה ד

ציור 1

האות הארמית היחידה היא הדל"ת הפתוחה. שתי האותיות הראשונות הן ארכאיות, בהתאם למסורת הכתב העברי (וראה להלן, הדין בפאליאוגרפיה).

הכתב דומה בכול לזה של הכתובת הקודמת, אלא שהאותיות מעט דקות וקטנות יותר; גובהן 4 מ"מ. על משמעות הכתובת ראה לעיל, הדיון בבולה מס' 1. ייתכן, כי הבולות הקטנות שימשו לחתימת פאפירוסים, ואילו הבולות הגדולות שימשו לחתימת גווילים או חבילות-מיסמכים.

3. יהוד / חננה (ציור 3; לוח 5)

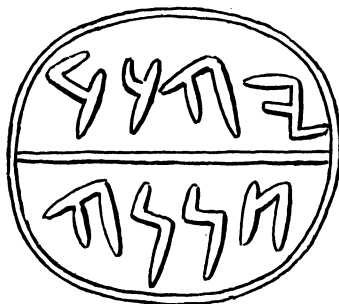
שלוש בולות, שטבוע בהן חותם בעל מסגרת סגלגלה של קו יחיד. אורך המסגרת 22 מ"מ ורוחבה 19 מ"מ. בתוך המסגרת יש שתי שורות כתב, שקו אופקי מפריד ביניהן. האותיות גדולות ועבות יחסית; גובהן 4–5 מ"מ. שתי בולות נשתמרו בשלימותן, ואילו אחת נשתמרה רק בחלקה.

א. בולה בעלת שוליים רחבים בלתי-ריגולאריים מסביב למסגרת. הבולה שבורה מעט. מידותיה הן 29×34 מ"מ. הטיין חום כהה.

ב. בולה עגולה, המוחלקת מסביב. קוטרה 24 מ"מ. המסגרת שמסביב לכתובת נמחקה חלקית. הטיין חום כהה.

ג. חלק של בולה מן הסוג הקודם (ב). מידותיה 15×25 מ"מ. מן הכתובת שרדה רק השורה התחתונה. הטיין חום בהיר. וזו לשון הכתובת:

י ה ו ד
ח נ נ ה

ציור 3

יהוד. — שם המדינה כתוב בכתיב מלא, שלא ככתיב החסר שבבולות מס' 1–2. מכאן, שבימים ההם נהגו שני הכתיבים כאחת.

הכתב הארמי המובהק בולט באותיות דל"ת, ה"א, וי"ו וחי"ת (וראה להלן, הדיון בכתב). המלה "יהוד" בכתיב מלא ובכתב ארמי מופיעה גם על טביעות-קנקנים (וראה להלן). על משמעות המלה ראה לעיל, הדיון בבולה מס' 1.

יהד. — זהו כתיב חסר של יהוד, הלוא הוא שמה הארמי של ארץ יהודה, כלומר, פחוות יהודה בימי שלטון פרס. בעברית הפחוה הזאת מכונה "מדינה" (עז' ב:א), ובארמית — "יהוד מדינתא" (עז' ה:ח). הכינוי הזה בלבד די בו כדי להעיד, שחבל-ארץ זה היה יחידת-מינהל בפרדת, בעלת שלטון פנימי אוטונומי. חימוכין לכך עשויים לשמש מטבעות-הכסף מן התקופה הפרסית הנושאים את שם המדינה: "יהד". הכתובת שעל-גבי הבולות מעידה על אופיים הרשמי של המיסמכים שנחתמו בחותם זה.

הכתובות "יהד" ו"יהוד" טבועות גם בידידות של קנקני-חרס שנמצאו באתרים שונים בתחומה של פחוות יהודה. תפקידן היה לתת גושפנקה רשמית לקנקנים שאולי הובאו בהם מסיים-בעין. בין טביעות אלו מופיעות גם טביעות זהות לאלו שבבולות שלפנינו, על שלוש אותיותיהן וכתיבן החסר. ושמה נעשו באותו החותם? (על טביעות אלו ראה עוד להלן, עמ' טז ואילך).

הבולות, שנעזרו לחתימת מכתבים ותעודות על חורמרך, הן אפוא הסוג השלישי של מיסמכים רשמיים הנושאים את שמה של מדינת יהוד, נוסף על המטבעות והקנקנים.

2. יהד (ציור 2; לוח 4)

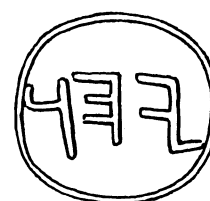
שלוש בולות, שטבועות בהן כתובות דומות לאלו שבבולה מס' 1. מקיפה אותן מסגרת עגולה, שקוטרה 18 מ"מ.

א. בולה בעלת שוליים רחבים. מידותיה 24×26 מ"מ. הטיין שחור. הכתובת ברורה. הגב חלק, כלומר, אין בו טביעות של פאפירוס.

ב. בולה בעלת שוליים רחבים. מידותיה 24×25 מ"מ. הטיין שחור. הכתובת מטושטשת. על הגב החלק נראות טביעות של שני חוטים מקבילים.

ג. בולה בעלת שוליים צרים. מידותיה 18×19 מ"מ. הטיין אדום. על הגב נראות טביעות של פאפירוס, בניגוד לשתי הבולות הקודמות. וזה נוסח הכתובת:

י ה ד

ציור 2

לא לנתן פחוא

ציור 3

הכתב הארמי בא לידי ביטוי בראש וראשונה בצור-רות הווי"ו והח"ת. התכונות האופייניות לתי"ו הן האורך השווה של שני הקווים וקירבה רבה יותר לתי"ו העברית.

אלנתן. — במקרא נקראים בשם אלנתן שלושה (ויש הסבורים שניים) מן האנשים ששלח עזרא אל אדום בכספיא להביא לארץ-ישראל משרתים לבית-המקדש. שני הראשונים היו מראשי העדה, ואילו השלישי נמנה עם ה"מבינים" (עז' ח: טז-יז).

פחוא. — המלה "פחוא" ידועה מטביעות-חותם על-גבי ידיעות-קנקנים שנתגלו ברמת-רחל.² נמצאו עליהן הכתובות האלו: "יהוד / יהועזר / פחוא"; "לאחזי / פחוא"; "יהוד / פחוא" (וראה להלן, הפרק על טביעות-הקנקנים). משמעותה של המלה "פחוא" היתה שנויה במחלוקת. י' אהרונ' קרא "פחוא", וש' ייבין פירש אותה כצורה ארמית משנית של המלה "הפחה", כלומר, המושל.³ אך דא עקא, בארמית היידוע של פחה הוא "פחתא".⁴ לדעת י' קוטשר אין צורה חריגה זו אלא תופעה לשונית המכונה "גזירה מאחור" (back formation) מצורת הרבים ביידוע "פחתא", היינו, הפחות, והמלה "פחוא" היא אפוא צורה ארמית מקומית של היידוע "הפחה".⁵

חננה. — השם חננה הוא, כפי הנראה, קיצורו של חנניה. צורת קיצור אחרת היא חנני, שהיה שם שכח מאוד בימי נחמיה; גם אחד מאחיו של נחמיה נקרא חנני (נחמ' א: ב; ז: ב). אגב, אדם בשם חנניה היה שר-הבירה של ירושלים בימים ההם (נחמ' ז: ב).

טביעות-חותם זהות, הן מבחינת צורתן וגודלן הן מבחינת תוכן, נמצאו על שברי כדים ברמת-רחל (וראה להלן). הן נראות כאילו נטבעו באותו החותם שנטבעו בו הכולות, אבל הבדלים בצורת הווי"ו ופרטים קטנים אחרים מעידים, כי לטביעת הכדים שימש חותם שונה מזה ששימש לחתימת הכולות.

חננה, ששמו מופיע כאן בחותם רשמי בצד שמה של המדינה, היה, כפי הנראה, פקיד הפחוה שעסק בגביית מסים. טביעת-חותם דומה ובה הכתובת "יהוד / אורי" מופיעה על שבר של כד שנתגלה ביריחו (וראה להלן).

4. יהוד / ... (ציור 4; לוח 5)

כולה של טין חום כהה. מידותיה 17 × 16 מ"מ. בכתובת שתי שורות, וביניהן קו מפריד. השורה התחתונה מחוקה ברובה, וזה לשון הכתובת:

י ה ו ד

... 1 . .

ציור 4

לפנינו כתב ארמי מובהק בסגנון הכתובת הקודמת. רק ה"א שונה: רגלה השמאלית קצרה מאוד, והקו העליון מאוזן. על משמעות המלה "יהוד" ראה לעיל, הדין בכולה מס' 1.

בשורה התחתונה ניתן לזהות רק את הנו"ן שבמרכז. לפי שרידי האות המעוגלת שמצד ימין לא היה כתוב חננה.

5. לא לנתן / פחוא (ציור 5; לוח 6)

כולה סדוקה מאוד, העשויה טין חום. מידותיה 20 × 17 מ"מ. היא טבועה בחותם סגלגל, שמידותיו היו 14 × 10 מ"מ. בכתובת שתי שורות, וביניהן קו מפריד. וזו לשונה:

² רמת-רחל, א, עמ' 32-34, 56 ואילך; לוחות 9; 13-10:30; ב, עמ' 21 ואילך, 44 ואילך; לוח 6-1:20, 9.

³ רמת-רחל, א, עמ' 56-57.

⁴ ראה כתובת קהיסטון: קאולי, עמ' 252, שורה 18; כן ראה אוסטרקונים מניסה: M. Szyner, *Semitica* 12 (1962), No. 689.

⁵ י' קוטשר, "פחוא ואחיותיה", תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 111-112. הוראת המלה "פחתא" במקרא היא תמיד "המו-שלים" (ד' ג: ב-ג; ו: ח). במצרים נתגלה פאפירוס ארמי שמוצאו, כנראה, מן העיר יב, ובו כתוב: "קבלן לפחותא על פרסכן תנה [ב]מגדל" (שורה 4), כלומר, "התאונע לפני הפחות על שכרכם פה במגדל"; ראה: E. Bresciani, *Rivista degli studi orientali* 35 (1960), pp. 11-24; J.A.Fitzmyer, *Journal of Near Eastern Studies* 21 (1962),

פ"מ קרוס חלק גם על עצם הקריאה "פחוא" וגם על פירושה.⁶ לדעתו, אין הווי"ו המוצעת אלא רי"ש, שכן הבחין באות זו, המטושטשת קמעה, בבליטה של הקו האנכי מעל למיפגש עם הקוון הצדדי שמשמאל, כלומר, לאות יש "כתף" מורמת מצד ימין. לדעת קרוס אופיינית הצורה הזאת רק לווי"ו הארמית הקדומה (ציור 1: 15). במאה ה' היתה צורה זו נדירה, ואחרי שנת 500 לפנה"ס, בקירוב, נעלמה לגמרי. מעתה ואילך היתה הבליטה ב"כתף" מיוחדת לרי"ש (או לדל"ת), ואילו הווי"ו נכתבה בדרך-כלל במשיכה אחת עם "כתף" מזווה (ציור 9: 15–10). לפיכך הציע קרוס לקרוא "פחוא", אשר פירושה "הקדר". מכאן יוצא, שכל השמות המופיעים על הכדים בצד התיבה "יהוד" הם של הקדרים שיצרו את הכלים – מעין קדריי-חצר – ולא של פחות יהודה. יש להודות, שמבחינה פאליאוגרפית היה לקרוס על מה להסתמך, שכן בכל האסמכתות האפיגראפיות מן התקופה הפרסית שהוא מביא אין למצוא כלל וי"ו בעלת "כתף" מורמת. הבולות שלפנינו, שבהן מופיעות הווי"וין הקדומות האלו בצורה ברורה ביותר, נחתמו, כפי הנראה, לפני 500 לפנה"ס (וראה על כך להלן).

יוצא אפוא, שיש לקרוא את התיבה האמורה כפי שהוצע לראשונה: "פחוא". אמנם אפשר לטעון, כי בגלל הדמיון הרב שבין הווי"ו לרי"ש אפשר לקיים

pp. 15–24. הבעיה המתעוררת היא, שלא ייתכן, שבמגדול היה יותר מפחה אחד. קוטשר עוד הספיק להתייחס לתעודה זו בתוספת למאמרו הנ"ל, והעלה שם את השאלה, אם אין לפניה צורת-יחיד: "פִּחְוָא" = "הפחה". אפשר אפוא לפרש את התיבה "פחוא" שעל טביעות-הקנקנים כצורת-יחיד בלי יידוע, היינו, "פחה". אבל קוטשר השאיר את השאלה פתוחה. גב' ברשיאני היתה מודעת לקושי הנ"ל ותרגמה "פחותא" = *funzionari del tesoro*, כלומר, פקיד האוצר. ד"ר נה סבור, כי הכוונה לפקידים הפרסיים בכלל; ראה: י' נה, לשוננו, כט (תשכ"ה), עמ' 186–189. מן הצד האחר תמונה העובדה, שהוגשו תלוות ל"פקידים", בלשון-רבים. לי נראה, שיש לקרוא "פִּחְוָא", שהוראתה "פִּחְוּת", "ממשל" (*prefecture, Bezirksamt*). המונח הזה אינו מצוי במקורות; אך השווה "שולִּטְנוּתָא" = "שלטונות"; וכן: "אַרְכִּיבְנוּתָא", המורה מן התואר ארכון (*ἀρχων*), שהוא תואר מקביל לפחה, מושל, ראש מינהל וכו'. ראה: M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Jerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York, 1950, s.v. מקבילתו של המונח "פחותא" באכדית היא *piḥatutu* שפירושו "משרת הפחה", "נציבות"; ראה: W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, II, Wiesbaden, 1971, p. 862.

⁶ קרוס, "חותמות מיהודה", עמ' 24 ואילך.

בכל-זאת את הקריאה "פחוא" שהציע קרוס, שהרי אם אמנם החתים קדר את הקנקנים בשמו – כסברתו של קרוס – יכול היה לחתום גם על תעודה כתובה. אבל מס' 14 ברשימתנו, שהוא חותם, מסיר כל צל של ספק באשר לפירושה הנכון של המלה השנייה במחלוקת. עלינו לקבל את הפירוש הראשון ולתרגם "של אלנתן הפחה (המושל)".

ועתה לעניין התואר "פִּחְוָא" (באכדית: *bēl paḥāti*). בתואר זה נשאו מושלי הפחות הפרסיות אשר מעבר לנהר, אשר יהודה היתה אחת מהן. במקרא נזכרים שלושה פחות של יהודה: ששבצר פחה (עז' ה: יד), זרובבל פחת יהודה (חגי א: א, יד) ונחמיה הפחה (נחמ' ה: יד; יב: כו). בתעודות הארמיות מן העיר יב, שנכתבו במאה ה' לפנה"ס, נזכר בגוהי פחת יהודה,⁷ ובמטבעות מבית-צור ומתל גמה מופיע השם "יחזקיה הפחה" בכתב עברי.⁸ אלנתן שבבולה שלפנינו מצטרף אפוא לשני הפחות שנזכרו בטביעות רמת-רחל – יהועזר ואחזי – שתוארם לבש את הצורה הארמית הבלתי-רגילה "פחוא". בהקשר זה מן הראוי להזכיר גם את טביעת-החותם של "...יהו בן סנבלט פחת שמרן" מן המאה ה', שמופיעה על בולה שנתגלתה בוואדי דאליה שבשומרון.⁹

6. לירמי / הספר (ציור 6; לוח 6)

עשר בולות בעלות כתובת זהה.

א. בולה סגלגלה ללא שוליים, שמידותיה 13 × 10 מ"מ. הטין שחור. זו הבולה היחידה בקבוצה זו שגשג-תמרה בה הכתובת בשלימותה.

ב-ג. הטין חום-אדמדם. מידותיהן של שתי הבולות 17 × 16 מ"מ. הבולות שלימות, אך הכתובות מחוקות בחלקן.

ד. הטין חום בהיר. הבולה שלימה, אלא שהחתמה רק באופן חלקי.

ה-י. הטין שחור או חום. הבולות שבורות, וחלק מהן חסר.

בכתובת שתי שורות, וביניהן קו מפריד כפול. וזו לשונה:

⁷ קאולי, מס' 30, שורה 1.
L.Y. Rahmani, "Silver Coins of the Fourth Century B.C. from Tel Gamma", *IEJ* 21 (1971), pp. 158 ff.
⁸ F.M. Cross, "Papyri of the Fourth Century B.C. from Daliyah", in: *Directions in Biblical Archaeology*, ed. D.N. Freedman & J.C. Greenfield, New York, 1969, pp. 41 ff.; Figs. 34–35.

לירמי הספר

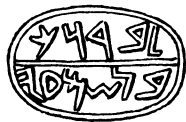
ציור 6

7. לברוך / בן שמעי (ציור 7; לוח 8)

אחת-עשרה בולות בעלות גודל בינוני או קטן. מידור-
תיהן הן 14×16 עד 18×20 מ"מ, בקירוב. שתי
בולות עשויות טין שחור; תשע האחרות עשויות טין
חום-אדמדם. לטביעות-החותם מסגרת סגלגלה, אשר
מידותיה 11×17 מ"מ. בכתובת שתי שורות, וביניהן
קו מפריד. בשתי בולות (מס' ג, י) הוטבע החותם
פעמיים.

ברוב הבולות נשתמרה הכתובת היטב; כתובות אחד-
דות מטושטשות בחלקן. וזה נוסח הכתובת:

לברוך בן שמעי

ציור 7

ראוי לציין את הווי"ו ואת המ"ם הארמיות וכן את
הצורות הארכאיות של הכ"ף, של העי"ן ושל השי"ן
(וראה להלן, הדיון הפאליאוגראפי).

ברוך. — השם מופיע כאן בכתוב מלא. בס' נחמיה
נזכרים שני אנשים ששמן ברוך. אחד מהם, ברוך
בן זבי, בנה את חומת ירושלים וחתם על האמנה
(נחמ' ג:כ; י:ו).

שְׁמַעִי. — זהו קיצור של שמעון או שמעיה. בשם זה
נקרא אחיו של זורבבל (דה"א ג:יט). שלושה אנשים
ששמן שמעי נשאו נשים נכריות וגירשו אותן בהש-
פעת עזרא (עז' י:כג, לג, לח).

התיבה "בן" משותפת גם לשלוש הבולות הבאות
(מס' 8–10). היא מלמדת על לשונם העברית של
החותמות, על-אף כתבם הארמי.

8. ליגאל / בן זכרי (ציור 8; לוח 10)

אחת-עשרה בולות בעלות כתובת זהה. הטינ שחור,
חום או אדום. מידות הבולות 13×14 עד 18×19
מ"מ, בקירוב. רוב הכתובות נשתמרו היטב. במס' ה
הוטבע החותם פעמיים. במס' ו טביעת החבל אינה
נמצאת בגב הבולה, כ-אם על פניה. מבולה מס' כ
שרד רק חלק.

לטביעת-החותם מסגרת סגלגלה של קו יחיד. מידות
המסגרת 9×15 מ"מ. בכתובת שתי שורות, וביניהן
קו כפול. וזו לשון הכתובת:

הכתב הארמי הלאפידארי המובהק ניכר באותיות
ה"א, מ"ם, סמ"ך ורי"ש. במיוחד ראוי לציין את
צורת הסמ"ך, שאפשר לראותה בשלימותה במס' ה.
ירמי. — זהו קיצור של ירמיה. הוא מופיע רק פעם
אחת במקרא, בניקוד ירמי, כשמו של אדם שנשא
אישה נכרייה וגירש אותה בהשפעת עזרא (עז' י:לג).
הספר. — הכתב אמנם ארמי מובהק, אך התיבה
הספֿר, בה"א-הידיעה, עברית היא (ועוד נשוב לדון
בבעיה זו). הכתיב החסר רגיל בעברית. בניגוד לכך
מופיעה בבולה מס' 5 המלה הארמית "פחוא".

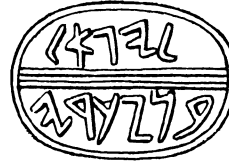
במינהל הממלכתי בישראל ובקרב עמים אחרים
נודעה חשיבות מרובה לסופרים. וראה, למשל, מע-
מדם המכובד בחצר-המלכות של שפן הסופר, שבנא
הסופר, ברוך הסופר ועוד. עד כה לא נתגלה חותם
עברי של סופר מתקופת בית ראשון, אולם נמצאו
שני חותמות מואביים מן הסוג הזה, "כמשעם כמשאל
הספר" ו"אמץ הספר", וכן החותם הארמי "הודו
ספרא"¹⁰.

בכתובים מימי שיבת ציון נזכרים עזרא הכהן
הסופר, אשר היה מנהיג דתי ורוחני, וצדוק הסופר,
אשר מינה אותו נחמיה על אוצרות בית-המקדש
(נחמ' יג:יג). והשווה גם בכתבי יב: "ספרי אוצרא"
ו"ספרי מדינתא"¹¹. בממלכת פרס הועסקו סופרים
רבים במינהל הפחוות. אחד מהם היה שְׁמַעִי ספרא
בפחוות שומרון. הוא אשר שלח למלך פרס, יחד עם
פקיד גבוה, רְחוּם פְּעֵל טָעֵם, את כתב-השיטנה נגד
היהודים שבנו את חומת ירושלים (עז' ד:ח ואילך).
ייתכן, כי לירמי הסופר היתה משרה דומה במינהל
של פחוות יהוד, וכי שירת תחת הפחה אלנתן.

¹⁰ כתובות מספרות, קטלוג מוזיאון ישראל מס' 100, ירו-
שלים, תשל"ג, מס' 17–16; CIS, II, No. 84.

¹¹ קאולי, מס' 2, שורה 12; מס' 17, שורות 1, 6.

ליגאל בן זכרי

ציור 8

האותיות הארמיות האופייניות הן זי"ן (שהיא גבוהה וצרה, שלא כרגיל) וכ"ף. לגימל צורה קדומה. יגאל. — בשם זה נקרא אחד מצאצאיו של זרובבל (דה"א ג: כב). זכרי. — זהו קיצור של זכריה. כוהן בשם זה עלה עם זרובבל לירושלים (נחמ' יב: יז).

9. לא לעזר / בן נחם (ציור 9; לוח 12)

תשע בולות בעלות כתובת זהה. הטינ שחור או חום. מידות הבולות 13×16 עד 14×22 מ"מ. לטביעה מסגרת מלבנית-למחצה בעלת צלעות מעוגלות. אורך המסגרת 13 מ"מ ורוחבה 9 מ"מ. קו יחיד מפריד בין שתי שורות הכתובת. בולה אחת (מס' ז) הוטבעה פעמיים. שתי בולות (מס' ח-ט) נשתמרו רק באופן חלקי. וזה נוסח הכתובת:

לא לעזר בן נחם

ציור 9

האותיות הארמיות המובהקות הן זי"ן וחי"ת. ראוי לציון העי"ן הסגורה. בספרי עזרא ונחמיה נזכרים אנשים אחדים ששםם אלעזר. אחד מהם, בן פינחס, עזר בשקילת כלי-המקדש שהביאו העולים שבאו עם עזרא (עז' ח: לג). אלעזר אחר, שהיה כוהן, השתתף בחנוכתה של חומת ירושלים (נחמ' יג: כז). אלעזר מבני פרעוש נשא אישה נכרייה בימי עזרא (עז' י: כה).

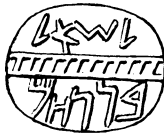
במקרא מופיע השם נחם בשלוש צורות: נחום,

נחום ונחם. אחד השבים עם זרובבל נקרא נחום (נחמ' ז: ז).

10. לשאל / בן נחם (ציור 10; לוח 13)

ארבע בולות בעלות כתובת זהה. הטינ שחור או חום בהיר. מידות הבולות 11×13 עד 14×15 מ"מ. בקירוב. בין שתי שורות הכתובת מפריד דגם דמוי-סולם. הכתובת מטושטשות בחלקן. במס' ד טבועה רק השורה התחתונה. וזו לשון הכתובת:

לשאל בן נחם

ציור 10

ראוי לציין את השי"ן הקדומה ואת החי"ת הארמית. שאל. — אין זה אלא השם שאל. במקרא אמנם מופיע פעם אחת הניקוד שאל כשמו של אדם שנשא אישה נכרייה בימי עזרא (עז' י: כט), אבל דומה, שהקרי צריך להיות שאל¹². נחם. — ראה לעיל, הדין בבולה מס' 9.

11. (ל) אלעזר (ציור 11; לוח 13)

שתי בולות קטנות, שמידותיהן 10×13 מ"מ. הטינ חום.

א. פיסת-טינ מגושמת ועבה, שלא כרגיל; בשעת לחיצת החותם לא שוטחה, כפי שקרה בדרך-כלל. ב. הצורה ריגולארית יותר. הבולה שבורה בחלקה. הכתובת כוללת שורה אחת:

(ל) אלעזר

ציור 11

¹² ראה חותם "לחגי ישאל": J. Prignand, RB 71 (1964), pp. 372-376

הזי"ן ארמית. העי"ן סגורה.
אל עזר. — ראה לעיל, הדיון בכולה מס' 9.

12. למיכה (ציור 12; לוח 14)

שבע בולות בעלות כתובת זהה. הטי"ן שחור, חום כהה או חום-אדמדם בהיר. מידות הבולות 12×14 עד 16×18 מ"מ. רק בולה מס' ג גדולה יותר: 18×19 מ"מ. מבולה מס' ז שרד רק חלק. בכולה מס' ג הוטבע החותם פעמיים. הכתובת כוללת שורה אחת, ומסביבה מסגרת, שמידותיה 11×18 מ"מ. הכתובת ברורה מאוד בכל הטביעות. וזו לשונה:

ל מי כה

ציור 12

מן הבחינה הפאליאוגרפית ראוי לציין את העדרן של אותיות ארמיות מובהקות ואת מסורת הכתב העברי הניכרת בכתובת זו.
מיכה. — זהו קיצור של מיכיהו. וראה שמו של הנביא מיכה. בכתב שונה — מיכא — נקרא אחד הלוויים שחתם על האמנה עם נחמיה (נחמ' י:יא).

ג. החותמות

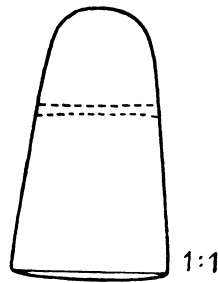
13. יהד (ציור 13; לוח 15)

זה אחד משני החותמות שבמכלול שלפנינו. צורתו חרוטית. אורך הבסיס 21 מ"מ ורוחבו 15 מ"מ; גובה החרוט 36 מ"מ. החותם עשוי אבן-גיר אדומה, הדומה לאבן ירושלמית. הוא מוחלק היטב, אך אינו מלוטש. ראשו מעוגל, ובו חור לתלייה. בסיסו סגלגל וקמור קמעה. בבסיס חרותות שלוש אותיות בכתב-מראה, השחוקות בחלקן מרוב שימוש:

יהד

האות הראשונה היא יו"ד ארכאית, המחוקה חלקית. מן האות האמצעית שרדו רק הקווים הדקיקים של הפינה העליונה, אבל די בהם כדי לזהות את הה"א הארמית המלוכסנת. הדל"ת הפתוחה שבסוף המלה לא נפגמה.

הכתובת מקבילה לאלו של בולות מס' 1-2, פרט לאות ה"א, שכתבה ארמי. טביעות מסוג זה נמצאו גם

ציור 13

על קנקנים (ציור 16:2), אלא שאותיותיהן עבות וגסות יותר. דומה, שלא נטבעו בחותם שלפנינו. החותם הזה הוא הראשון מסוג חותמות "יהד" שנתגלה עד כה, והוא היחיד שאפשר להגדירו כחותם המדינה. הוא נאה למראה, גבוה מן הרגיל ונוח לשימוש. ואכן, אותיותיו השחוקות מעידות, ששימש הרבה. חותמות בעלי צורה חרוטית היו שכיחים בבבל ובפרס, והם שהשפיעו על החותמות המעטים מארץ-ישראל שצורתם דומה. ניתן לשער, כי לכל חותמות "יהוד" היתה צורה כזאת.

14. לשלמית / אמת אלנ/תן פח[וא]
(ציור 14; לוח 15)

זה החותם השני במכלול שלפנינו. צורתו דמוית-חרפושית (scaraboid). אורכו 15 מ"מ, רוחבו 11 מ"מ ועוביו 5 מ"מ. הוא עשוי אבן שחורה מלוטשת, המנוקבת לאורכה. יש בו כמה סדקים, ובמקומות אחד-דים ניזוקה האבן. שלושה זוגות של קווים מחלקים את צדו השטוח של החותם לארבעה מדורים. דומה, שהמדור העליון היה חלק, אך גם ייתכן, כי במרכזו היה עיטור קטן. שלושת המדורים התחתונים מכילים כתובת בת שלוש שורות:

לשלמית

אמת אלנ

תן פח..

אופיו הארמי של הכתב ניכר בעיקר באותיות מ"ם ותי"ו. המ"ם שבשורה השנייה נוטה באלכסון לצד ימין, דבר שאינו רגיל. כן ראוי לציין את הצורה הארכאית של השי"ן. הלמ"ד שבתחילת הכתובת ניזור-

צוין בהם מעמדם של אדוני האמהות. כן מופיע התואר "אמה" בכתובת-קבר עברית בירושלים משנת 700 לפנה"ס, בקירוב, שבה נאמר, כי בעל הקבר – פקיד מלכותי גבוה, אשר נשא את התואר "אשר על הבית" – נקבר בקבר זה יחד עם אמתו.¹⁵

על הוראתו המדויקת של המונח "אמה" בכתובות הנ"ל חלוקות הדעות. החותם שלפנינו מוסיף עניין ומחדד את הבעיה, אבל חוששני, שאין בו כדי לפתור אותה סופית. לרוע המזל, לא נתגלו בארצות אחרות מקבילות מתאימות, העשויות להפיץ אור על הנושא.¹⁶ מכלל-מקום, מן הראוי להקדיש לו דיון קצר.

הוראתו היסודית של המונח "אמה" במקרא היא עבד ממין נקבה, כלומר, אישה שנקנתה לשירות הבית והמשפחה, אלא שמעמדה גבוה מזה של השפחה. לעתים זו אישה נוספת על האישה החוקית – היינו, פילגש – והיא יולדת בנים לאדוניה.¹⁷ בסדר-ההחברה של תקופת המקרא היו עשויים להיווצר תנאים מסוימים שבהם יכלה האמה להגיע למעמד מיוחס בבית אדוניה.¹⁸ וכך גם בתקופה שלאחר-מכן. לפי הנאמר בתלמוד ירושלמי אירע לפעמים, שמעמדה של הפילגש היה קרוב למעמדה של האישה הנשואה:

3:1

ציור 14

קה, אבל ניתן להבחין בה היטב. בסוף השורה השנייה שרדה הפינה העליונה של נרין, כפי שעולה מן ההקשר. התיי' אשר בראש השורה השלישית קטנה מאוד – כאילו נשתכחה בידי גלף החותם ולאחר-מכן נדחקה במקום הצר שלפני הנרין. המלה האחרונה מתחילה בפ"א ברורה. השטח שלאחר הפ"א ניוק קשה, ואפשר להבחין בו רק בקצה-קצה של האות חיי"ת. לאור הבולה של "אלנתן / פחוא" (מס' 5) וכן הזיקה הברורה שבין שתי הכתובות אין כל ספק, שיש להשלים גם כאן "פחוא". הנוסח המלא של הכתובת יהיה אפוא:

שלמית / אמת אלנתן פחוא

של שלמית, אמת אלנתן הפחה

שלמית. – זו צורת נקבה של שלמית. במקרא מופיע השם שלמית פעמים אחדות כשם זכר, על-אף צורתו הנקבית, ורק פעמיים כשם נקבה. מימי שיבת ציון ידועה שלמית בתו של זרובבל פחת יהודה (דה"א ג: יט).

אלנתן פחוא. – האיש נזכר בבולה מס' 5. אזכורו בחותם שלפנינו מחזק את הסברה, שהפירוש של "פחוא" הוא "הפחה", שהרי סבירה יותר זיקה בין בעלת החותם למושל מאשר לקדר או לפקיד זוטר. אמה. – להגדרת התואר "אמה" נודעת חשיבות מרובה בחותם שלפנינו. עד כה נמצא התואר רק על שני חותמות עמוניים מן המאה ה' לפנה"ס – "עליה אמת חננאל"¹³ ו"ענמות אמת דבלבס"¹⁴ – אלא שלא

¹⁵ ג' אביגד, "כתובת קברתו של ... יהו אשר על הבית", ארץ-ישראל, ג, ירושלים, תשי"ד, עמ' 66–72.

¹⁶ אחת הכתובות המעטות שנזכרת בה אמה היא כתובת-ההקדשה הפיניקית החרותה על קופסת-שנהב שנמצאה באור, אך בגלל המלה המקוטעת הבאה אחרי הכינוי "אמה" אין לעמוד על הקשרה. וזו לשון הכתובת: "ארן [ו]ן מן אמתבעל בת פטאס אמת א. [...]. מתת לעשתרת אדתי תברכי בימי אדן [...] אל בן יסד"; H. Donner & W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, Wiesbaden, 1962, No. 29.

¹⁷ הגר היא שפחתה של שרה ואמתו של אברהם, שנתנה לו שרה לאישה שנייה (בר' טז: כא).

¹⁸ ראה: אביגד (לעיל, הערות 13 ו-15). רבים המחקרים בנושא זה; ראה, למשל: N. Neufeld, *Ancient Hebrew Marriage Laws*, London, 1944, pp. 68 ff., 118 ff.; L.M. Epstein, *Marriage Laws in the Bible and the Talmud*, Cambridge (Mass.), 1942, Chap. II: Concubinage; I. Mendelsohn, *Slavery in the Near East*, New York, 1949; G.R. Driver & J.C. Miles, *The Babylonian Laws*, I, Oxford, 1952. על מעמדה של האמה בקרב היהודים בתקופה הנדונה כאן אפשר ללמוד מתעודות יב. בתעודה אחת מכריו יהודי מ"ב על שחרור אמתו מעבדות אחרי מותו, מאחר שילדה לו בת כאשתו. בתעודה אחרת נושא יהודי לאישה אמה קנייה. הנישואין אינם עילה לשחרור מידי, אבל האמה זוכה בזכויות של אישה חוקית, לריבות וזכות ירושה אחרי מותו. ראה: E.G. Kraeling, *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri*, New Haven, 1953, Nos. 2, 5.

¹³ N. Avigad, "A Seal of a Slave-Wife (Amah)", *PEQ*, 1946, pp. 125–132.

¹⁴ A. Reifenberg, *Ancient Hebrew Seals*, London, 1950, No. 36.

בעלי התואר "עבד" או כל תואר אחר מסוג זה נוש-
אות את תואר-הכבוד "אמה" בזכות בעליהן.²¹ הדבר
המאחד את כל הפירושים האלה הוא, שהיה קשר-
אישות בין המת ובין האמה שנקברה אתו בקבר אחד.
שונה המצב כאשר המדובר בחותם של אמה.
אמנם ייתכן, שגם לעניין זה יפים הפירושים שהובאו
לעיל, אבל מלבד זה יש מקום לשיקולים נוספים.
מוכן, שיש להוציא מכלל חשבון את החותמות האכ-
דיים הרכים שבהם בעלת החותם מכונה אמה של
אלים או של אלות.²² אלה חותמות הקדשה ומנחה,
ואין כל קשר ביניהם ובין החותם שלפנינו.

כדיונו בשני החותמות הנ"ל של האמהות העמוניות
טוען אולברייט, כי התואר "אמה" מקביל לתואר
"עבד" שעל חותמות של פקידים בכירים בשירות
המלך.²³ משמע, החותמות היו של פקידות, או של
נשים מיוחסות אחרות שהיו בשירותם של מלכים או
של ראשי שבטים. לחיזוק דעתו מזכיר אולברייט שני
חותמות-גלילי בבליים של נשים המכונות אמהות של
אנשים שהיו אולי מלכים.²⁴ אך דא עקא, בחותמות
אלה אין שום תארים, ואין כל בטחון, שאדוני האמ-
הות אמנם היו מלכים. בחותמות-הגלילי האלה אין
אפוא מידע רב יותר על מהות האמהות מאשר בחר-
תמות העמוניות.

"אשה יש לה כתובה ותנאי כתובה, פילגש יש לה
כתובה ואין לה תנאי כתובה" (כתובות פ"ה ה"ב, לג
ע"ד).

ברוח זו פירשתי את הכינוי "אמה" שבחותם העמוני
הראשון שנוכר לעיל ובכתובת-הקבר העברית מירר-
שלים בלי שהיו בידי סמוכין נוספים לכך. בינתיים
פורסמה כתובת אכדית המיוחסת לקבר מלכותי מן
התקופה הבבלית התיכונה (1300–1500 לפנה"ס),
ובה נזכרים מלך שושן וארבע אמהותיו.¹⁹

הדרך מקברם של מלך עילם ואמהותיו לקברם של
פקיד מלכותי ואמתו ביהודה אמנם רחוקה מכדי
שאפשר יהיה להקיש מן האחד על האחר, אך עם
זאת אפשר למצוא גם במקבילה רחוקה זו אחיזה כל-
שהי לסברתי, כי באמה של "אשר על הבית" יש
לראות פילגש. כנגד זה נשמעו דעות, כי ב"אמה"
הנזכרת בכתובת-הקבר יש לראות אישה חוקית לכל
דבר. ואלה הנימוקים לדעה זו: (א) "אמה" אינה אלא
לשון-הכנעה כלפי הבעל, כמקובל בלשון המזרח.
כמקבילה היסטורית אפשרית הובא בזמנו מקור אשר-
רי, שבו נפותר, אשת סנחריב מלך אשור, מכנה את
עצמה "אמה" (*amtu*) של סנחריב. אבל העיר לי
פרופ' ח' תדמור, כי הקריאה *amtu* במקור ההוא
אינה מקובלת עוד.²⁰ (ב) נשים של פקיד-ממלכה

pondence of the Assyrian Empire, II, Ann Arbor,
1930, p. 361; Hildegard Lewy, *Journal of Near*
Eastern Studies 11 (1952), p. 282, n. 92
ידוע, שהתואר SAL.KUR הבא בהקשר לשם המלך אינו
אלא ואריאנט של התואר SAL.É.GAL (האיש של
הארמון). היינו, המלכה, ואין פירושו "אמה". אף שציי-
רופים אלה, המצינים תמיד את המלכה או את הנבירה,
אינם מופיעים אף פעם אחת בכתיב פוניטי, מקובל
בכל-זאת שהגיתם היא *ša ekalli*, ומכאן, כנראה, שגל
בתה' מה: ונחמ' ב:ו. וראה: *The Chicago Assyrian*
Dictionary, Vol. E, pp. 61–62; W. von Soden,
Akkadisches Handwörterbuch, Wiesbaden, 1959 →,
p. 193a; B. Landsberger, *Baumgartner Festschrift*
= *Vetus Testamentum*, Suppl. Vol. XVI, pp. 198–204

²¹ את ההשערה הזאת העלה לפני פרופ' י. ידן.
L. Legrain, *Culture of the Babylonians*, Philadelphia, ²²
1925, No. 459; E. Douglas van Buren, *The Cylinder*
Seals of the Pontifical Biblical Institute, Rome, 1940,
No. 30; H.H. Von der Osten, *Ancient Oriental Seals*
in the Collection of Mrs. Agnes Baldwin Brett, Chi-
cago, 1936, p. 59, No. 70; p. 60, No. 82
"אמת אלם" בכתובת פיוניקית: *CIS*, I, No. 378
W.F. Albright, "Notes on Ammonite History", ²³
Miscellanea Biblica B. Ubach, Monserrat, 1954, p. 134
²⁴ שם, שם, הערה 21; ושם אזכור ספרו של לגרן (לעיל,
הערה 22), מס' 247 ו-341. וראה לאחרונה: F.M. Cross,
BASOR 212 (1973), p. 15, n. 23

¹⁹ פרופ' מ' ויינפלד הואיל למסור לי את הרשימה הזאת
על הכתובת:

הכתובת חרותה על-גבי לבנה, שלדעת פרופ' א' ריינר
משיקאנו שייכת לקבר מלכותי עילמי מהתקופה הבב-
לית התיכונה, בערך. הכתובת כתובה בלשון אכדית.
חו לשונה: "תַּפְתִּיאֲחֶר מֶלֶךְ שוּשַׁן (עשה) צִלְמוּ וצִלְמֵ
אִמְהוּתִיו (*a-ma-ti-i-šu*) אֲשֶׁר אֲהַבֵּן. הוּא בִנָּה בֵּית מִלְּבָנִים
שְׂרופוֹת... כֹּאשֶׁר יִחְשֶׁק (תופענה) אֲרַבַּע נָשִׁים הַשּׂוֹמְרוֹת
אֶת הַבֵּית... וְאֵת הַזֶּהָב לֹא תִקְלַפְנָה (מהצלמים)...
כֹּאשֶׁר יַעֲלֶה הַשָּׁחַר הֵן תִּפְקֹדְנָה לְאוֹ תוֹכְרָנָה; לְדַעַתִּי
מְדוּבֵר כֹּאן בְּטָקֶס הַזִּכְרָת נִשְׁמֹת... מִיָּו וְתִצְאָנָה...
לְאַחֲרֹנָה הַהִדִּיר א' רִינֶר אֶת הַכְּתוּבָה תוֹךְ הַסְּתִייעוֹת
בְּקִרְיאוֹת שֶׁל לֹאנְדִּסְבֶּרְגֶּר וְיַעֲקוֹבֶסֶן; רֹאֵה: *Archiv für*
Orientalforschung 24 (1973), pp. 95 f.

²⁰ פרופ' ח' תדמור הואיל למסור לי על נושא זה את
הרשימה הזאת לפרסום:

בתעודה ניו-אשורית, R.F. Harper, *Assyrian and*
Babylonian Letters, Chicago, 1892–1914, No. 1239
שהיא טופס של שבעת-אמונים (*adē*) לרגל עלייתו של
אשורבניפל למלוכה, מכונה הנבירה נִקְיָא-נִפְוֹתוּ, סבת
המלך, בתואר SAL.KUR של סנחריב, אם אסרחדון
מלך אשור (שם, שורות 1–2). מאחר שמקובל לקרוא
את השומרוראמה SAL.KUR כ-*amtu* = אמה, נתפרש
הכתוב כאילו מכנה נקיא-זכותו את עצמה כ-אמת
סנחריב; כך, למשל: L. Waterman, *Royal Corres-*

בעיית ה"אמה" מתעוררת ביתר שאת כחותם של שלמית אמת אלנתן הפחה. מופיע בו לראשונה התואר שחיפש אולברייט להוכחת דבריו, היינו, תוארו של אדון האמה או של הממונה עליה. יתירה מזו, החותם אף נמצא יחד עם חותם רשמי וטביעות-חותם רש"מיות. לכאורה הפירוש ברור: שלמית היתה פקידת הפחה. הדבר נראה סביר בהחלט, אף-על-פי שגם עכשיו אין בידנו הוכחה מכרעת לכך. שהרי גם במקרה זה אפשר לטעון, כי שלמית היתה אשת-פילגשו של הפחה, וכי מילאה תפקיד מסוים במנגנון-המינהל שלו. כל זאת, כמובן, מתוך ההנחה, כי החותם לא היה פרטי, אלא שימש למטרות רשמיות.

יהיה הפירוש הנכון של "אמה" אשר יהיה (ואולי יש מקום לפירושים שונים, הכול לפי העניין), ברור, ששלמית בעלת החותם שלפנינו היתה בעלת מעמד מכובד, כפי שמעיד חותמה (ועוד נשוב לנושא זה בסוף דיוננו).

ד. הכתב, הלשון והזמן

המסגרת הכרונולוגית הכללית של הבולות אינה מוטלת בספק. זיקתן לפחות יהוד מעידה, שזמנן בתחום התקופה הפרסית. השאלה היא, אם אפשר לצמצם את התחום עוד יותר. אילו יכולנו לזהות בבטחון אחד מן האנשים הנזכרים בכתובות עם אחת הדמויות מן המקרא, היתה הבעיה הכרונולוגית באה על פתרונה בצורה הטובה ביותר. אבל מאחר שזיהוי כזה אינו אפשרי (או אם ייעשה, לא יהיה אלא בכ"ח חגיגה השערה) וגם ההקשר הארכיאולוגי של הבולות אינו ידוע, נותר לנו רק הקריטריון הפאליאוגראפי כדי להיעזר בו בתארוך.

שיקולים פאליאוגראפיים היו מונחים גם ביסוד תארוכן של טביעות "יהוד" אשר בידיות-הקנקנים, שקשרן לבולות אינו מוטל בספק. שיקולים אלה היו מבוססים על כתובות מעטות, ואילו עתה בידנו מספר רב יותר של כתובות, ובהן כמה אותיות-מפתח. דבר זה מאפשר ניתוח פאליאוגראפי מחודש של טביעות-הקנקנים והשוואתן עם הבולות על-מנת להגיע להערכה כרונולוגית מדויקת ומבוססת יותר של מכלול הממצאים. בגלל חשיבות הדבר נקדיש לבחינה הפאליאוגראפית דיון מפורט.

את הדיון המשווה נבסס במידת הצורך על כלל אוצר הכתובות הארמיות,²⁵ אבל בעיקר נסתמך על

כמה כתובות לאפידאריות שלגבי זמנן יש היום תמימות-דעים בקרב מרבית החוקרים, ואחדות מהן אף נושאות תאריכים. ואלו הכתובות (ציור 15):

1. כתובות בר-רכב מזינג'ירלי; שלהי המאה הח' לפנה"ס.²⁶
2. אסטילה מנייראב שבסוריה; אמצע המאה הז' לפנה"ס.²⁷
3. חותמות עמוניים; המאה הז' לפנה"ס.²⁸
4. כתובת עמונית מתל סיראן; 600 לפנה"ס, בקירוב.²⁹
5. כתובת ארמית אשר נרכשה בביירות. מקורה המשוער צפון-לבנון או סוריה.³⁰ המהדיר, קאקו, מייחס אותה לתקופה האשורית (המאה הז'). אבל סבירה יותר הצעתו של נזה לייחסה לראשית המאה הר'.³¹
6. לוחית-טין מאשור; שנת 571/70 לפנה"ס (להלן "לוחית סטארקי").³²
7. אסטילה קטנה מסאקארה; מיוחסת לשלהי המאה הז' לפנה"ס.³³
8. אסטילת-קבורה, אף היא מסאקארה; שנת 482 לפנה"ס.³⁴
9. אסטילה מסוון (אסואן); שנת 458 לפנה"ס.³⁵
10. אסטילה מתימא אשר בצפון-ערב;³⁶ מיוחסת לאמצע המאה הה' (קרוס) או לסופה (נזה).
11. מזבחון מלכיש; מיוחס למחצית הראשונה של המאה הה' לפנה"ס.³⁷

phik, I, Hildesheim, 1898, Pl. XLV; G.A. Cooke, *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions*, Oxford, 1903, Pl. XIII; F. Rosenthal, *Die aramäische Forschung seit Th. Nöldeke's Veröffentlichungen*, Leiden, 1939, Tables 1-2

²⁶ לידובארסקי (לעיל, הערה 25), לוח xxiv.

²⁷ קוק (לעיל, הערה 25), לוחות v-vi.

²⁸ ביבליאוגראפיה ראה: אביגד, "חותמות עמוניים".

²⁹ קרוס, "תל סיראן", עמ' 15-12; H.O. Thompson &

F. Zayadine, *BASOR* 212 (1972), p. 7

³⁰ A. Caquot, "Une inscription araméenne d'époque assyrienne", *Hommages à André Dupont-Sommer*, Paris, 1971, p. 11

³¹ נזה, עמ' 57.

³² J. Starcky, *Syria* 37 (1960), pp. 99-115

³³ A. Dupont-Sommer, *Syria* 33 (1956), pp. 79-87

³⁴ *CIS*, II, No. 122

³⁵ M. de Vogüé, *Comptes rendus, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1903, pp. 269-270

³⁶ *CIS*, II, No. 113

³⁷ F.M. Cross, *BASOR* 193 (1969), p. 22

²⁵ ראה בייחוד: נזה, עמ' 4-18, 43-58; ציורים 1-3, 10-11; M. Lidzbarski, *Handbuch der nordsemītischen Epigra-*

הפאליאוגראפיה של הבולות

ושל החותמות (ציור 16)

תחילה ראוי להבהיר כמה מונחים: "כתב ארכאי" או "כתב קלאסי" פירושו צורות קדומות של אותיות שהיו משותפות לכתב הארמי, לכתב הפיניקי ולכתב העברי (המאות ה'–הז'); "כתב ארמי קדום" משמעו צורות ארמיות אשר היו בשימוש במאות ה'–ה' לפנה"ס; "כתב ארמי מפותח" פירושו צורות ארמיות שהתפתחו בתקופה הפרסית (המאות ה'–הד').

אל"ף: אות זו שומרת על צורתה הקלאסית, המורכבת מזווית מאונחת ומקו מאונך. האל"ף הארמי מית אינה מופיעה בבולות ובחותמות.

בי"ת: הבי"ת תמיד סגורה, בסגנון הארכאי. הכתובות המאוחרות ביותר שמופיעה בהן בי"ת זו הן הכתובות מביירות וכתובת החרות בכתב וולגארי על מיכל-אבן ממצרים והמיותסת לשלהי המאה ה' או לראשית המאה ה'.³⁸ הבי"ת הארמית הפתוחה אינה מופיעה בבולות ובחותמות.

גימ"ל: האות זקופה ובעלת ראש קטן, ובכך היא שומרת על הצורה הארכאית. לגימ"ל הארמית אופי ייניים שני קווים מלוכסנים וארוכים.

דל"ת: הדל"ת פתוחה, כמקובל בדרך-כלל בכתב הארמי החל במאה ה'. במאות ה' וה' שימשו שתי הצורות, הסגורה והפתוחה.

ה"א: אות זו מופיעה בבולות בשתי צורותיה העיקריות. הצורה הקלאסית בעלת שלושת הקווים האופיים באה בתיבה "יהד" בצד דל"ת ארמית, וכן היא מופיעה בבולה מס' 12, שאין בה אותיות ארמיות. הה"א הארכאית הזאת מופיעה גם בכתובת מגייראב. לאחר-מכן יצאה, כפי הנראה, מכלל שימוש או שימשה רק בצורה ספראדית, כמו בבור לות שלפנינו ובטביעות-הקנקנים. על-פירוב נוהגת בבולות הה"א הארמית בשני הוואריאנטים שלה: המלוכסן והמאונך. מבחינה טיפולוגית הה"א הראשונה קדומה יותר, אך במאות ה'–הד' שימשו שני הוואריאנטים.

וי"ו: חשיבותה הכרונולוגית של הוי"ו בבולות כבר הודגשה לעיל (בולה מס' 5). מאפיין אותה הראש בעל הקוון השמאלי הכפוף שאינו מתחבר עם קצהו העליון של הקו המאונך, כ-אם קצת מתחילו. כך נוצר ראש פתוח בעל שתי בליטות, בדומה לדל"ת ולרי"ש הארמיות, אלא שהוא קטן יותר. וי"ו זו,

האופיינית לכתב הארמי הקדום, מופיעה בכתובת נייראב ובכתובות שלפניה. בכתובת מביירות יש מעין צורת-מעבר. במשך המאה ה' נכתבה במשיכה אחת, עם "כתף" ימנית מזווה, ואיבדה את הבליטה הימנית. קרוס הראה, בצדק, כי בכל הכתובות הלאפידאריות מן המאה ה' חסרה לווי"ו הבליטה הימנית מעל ל"כתף". את הווי"ו המופיעה בבולות שלפנינו לא נוכל אפוא לייחס לתאריך מאוחר יותר משלהי המאה ה'.

זי"ן: צורתה הארמית של הזי"ן דמוית ה-z נהגה בכתב הארמי הלאפידארי בכל התקופות.

תי"ת: לאות זו הצורה הארמית השיגרתית בעלת הקוון האופקי היהיד.

יו"ד: השימוש ביו"ד הקלאסית בכתב הארמי הלאפידארי היה כמעט כללי בתקופה הפרסית.

כ"ף: לכ"ף שתי צורות: (א) הצורה הארכאית, שבה יוצאים שני קווים אלכסוניים מנקודה אחת שבחלקו העליון של הקו המאונך. הכתובת הארמית המאוחרת ביותר שבה נמצאה כ"ף זו עד כה היא האסטילה מסאקארה משנת 482 לפנה"ס. (ב) כ"ף בעלת קוון מלוכסן יחיד (בולה מס' 8). צורה ארמית זו, שתחילתה כבר ניכרת בכתובת מגייראב, מופיעה גם באסטילה מתימא. כ"ף זו היתה שכיחה בכל התקופה הפרסית.

למ"ד: האות שומרת על צורתה השיגרתית.

מ"ם: בבולות שלפנינו מופיעה המ"ם בשלושה שלבי-התפתחות. מבחינה טיפולוגית המ"ם הקדומה ביותר מופיעה בבולה מס' 9. עדיין יש לה ראש מזונג, בהתאם למסורת הקלאסית. קשה למצוא לה מקבילות מאוחרות מן הכתובות מגייראב ומתל סיראן. למ"מין האחרות צורה ארמית שאופייני לה הקו המאונך שבראש האות. הצורות שבבולות מס' 7 ו-10 ובחותם מס' 14 היו שכיחות במאות ה'–ה', ואילו המ"ם בעלת ה"כתף" המזווה שבבולה מס' 6 היתה שכיחה במיוחד בתקופה הפרסית. עם זאת ניתן למצוא גם בכתובות קדומות יותר, כמו, למשל, בכתובת מביירות. מיוחדת המ"ם שבבולה מס' 12, שראשה גדול יחסית והקו הראשי היורד מתעגל קמעה. צורה זו אינה ארמית, והיא קרובה לעברית ולמואבית.

נו"ן: לנו"ן אופייניים הקוון השמאלי הזקוף, שהוא קצר מן הרגיל, והקו המאונך הרחב, צורה שאינה שכיחה.

סמ"ך: האות הזאת מופיעה רק פעם אחת (בולה מס' 6). הסמ"ך הארמית הקורסיבית המשונה, הדומה ליו"ד שנוסף לה קוון מצד ימין למטה, שכיחה מאוד בכתב הלאפידארי למן ראשית המאה ה' (הכתובות מביירות ולחית סטארקי) ובמשך כל התקופה הפר-

³⁸ CIS, II, No. 123. נה מייחס את הכתובת הזאת, בצדק, לשלהי המאה ה' או לראשית המאה ה' על יסוד האותיות הארכאיות שבה; ראה: נה, עמ' 26.

סית (הכתובת מתימא). בכולות שלפנינו מופיעה סמ"ך זו לראשונה באפיקראפיה של ארץ-ישראל.

ע"ן: את הע"ן הארכאית הסגורה של הכולות על-פי-רוב אין למצוא בכתובות ארמיות המאוחרות מן המאה ה' (הכתובת מנייראב), אבל היא מופיעה עדיין בכתובת מביירות. הופעתה בכולות של התקופה הפרסית מפתיעה ביותר, ואי-אפשר לייחסה למועד שאחרי המאה ה'.

פ"א: צורת האות שיגרתית. הקו היורד מתעגל במקצת.

רי"ש: האות הזאת מופיעה בשתי צורותיה, הסגורה (כולות מס' 7-9 ו-11) והפתוחה (כולה מס' 6). הרי"ש הסגורה היא הצורה הארכאית, שהיתה נדירה למדי אחרי המאה ה' (הכתובת מנייראב), אך היא מופיעה עדיין בכתובת מתל סיראן, בכתובת מביירות ובכתובת הוולגארית ממצרים משלהי המאה ה' או מראשית המאה ה'.³⁹ הרי"ש הפתוחה, שכבר החלה להופיע בכתב הארמי של המאה ה', התייצבה במאה ה' ושימשה עד המאה ה' ולאחריה.

שי"ן: השי"ן הקלאסית, המזוגגת, עדיין מופיעה בכתובת מתל סיראן, בכתובת מביירות ובאסטילה הקטנה מסאקארה. את השי"ן שבכולות אין לייחס למועד שאחרי המאה ה'.

תי"ו: התי"ו הקרובה לצורת X (כולה מס' 5) היא ארכאית, וכמעט אין למצוא בכתב הארמי. לא כן התי"וין שבחותם מס' 14, בעלות הקו האחד הארוך והקו השני הקצר דמוי-הצלב, האופייניות לכתב הארמי הקדום מראשיתו. בכתובות הלאפידאריות היא מצויה בכתובת מנייראב; לא מצאנו לה מקבילה מאוחרת מן הכתובות מנייראב ומתל סיראן. בכתובת מביירות כבר איבדה התי"ו את צורת הצלב, והקו הקצר משוך רק מימין לקו הארוך. אבל מאחר שצורתה הקדומה של התי"ו עדיין מופיעה בכתב הקורסיבי של פאפירוס מסאקארה (600 לפנה"ס, בקירוב), אפשר להניח, כי במאה ה' עדיין שימשה באופן ספוראדי גם בכתב הלאפידארי. סוף המאה ה' הוא אפוא הזמן המאוחר ביותר שאפשר לייחס לו את כולה מס' 5 ואת חותם מס' 14. בתי"ו המפותחת של התקופה הפרסית מתכופף הקוון הימני כלפי מטה (וראה הכתובת מתימא).

בסיכום הדיון הפאליאוגראפי על הכולות ניתן לומר, שכתב הכולות – כמוהו ככתבם של שני החור-תמות הנלווים אליהן – הוא כתב ארמי לאפידארי, שיש בו תערובת חזקה מאוד של אותיות ארכאיות, שיצאו מכלל שימוש בכתב הארמי שלאחר המאה ה'.

לפנה"ס, פרט ליו"ד. בעיקר מן הראוי להצביע על אותיות-המפתח, כגון הה"א בעלת שלושת הקווים האופקיים, הע"ן העגולה והשי"ן המזוגגת, שרק לעתים רחוקות אפשר עדיין למצוא בכתובות מן המאה ה'; בכתובות מן המאה ה' לפנה"ס הידועות לנו אין הן מופיעות כלל.

גם בין האותיות הארמיות מרובות הצורות הקדומות. אות-המפתח המובהקת ביותר היא התי"ו דמוית-הצלב. לתי"ו זו לא מצאנו מקבילות בכתובות לאפידאריות שלאחר שנת 600 לפנה"ס. בכתב הקורסיבי שימשה במאה ה', לכל המאוחר. מכאן, שגם התי"ו הזאת המופיעה בכולות אינה יכולה להיות מאוחרת מן המאה ה'. מכל הצורות הארמיות המופיעות בכולות והיו שכיחות בתקופה הפרסית (דל"ת, ה"א, זי"ן, חי"ת, כ"ף, מ"ם, סמ"ך ורי"ש) אין אפילו אחת שלא שימשה גם קודם-לכן. מן הראוי לציין, שאותיות אחדות (ה"א, כ"ף, מ"ם, רי"ש ותי"ו) מופיעות בשתי הצורות: ארכאית וארמית. הדבר מעיד על תקופת-מעבר ועל התרופצות בהתגבשותו של הכתב הארמי.

לאור כל הנתונים האלה ראוי לייחס את הכולות שלפנינו למאה ה' לפנה"ס. אין לאחרן יותר, שכן אותיות ארכאיות רבות המופיעות בכולות וגם הצורות הארמיות הקדומות פסקו מלשמש במאה ה'. גם אין להקדימן, שהרי צורות של אותיות מסוימות עדיין לא הופיעו בכתב הלאפידארי שלפני המאה ה'.

נשאלת השאלה, לאיזה חלק מן המאה ה' יש לייחס את הכולות. דומה, שבעניין זה לא תוכל הפאליאוגראפיה להכריע. מעט מדי ידוע לנו על התפתחות הכתב הארמי במאה ה' ועל הבדלים ריגיונאליים אפשריים בהתפתחות הזאת. אם נשווה את הכולות עם הכתובות מתל סיראן ומביירות, נראה, כי יש להן הרבה מן המשותף, לרבות היחס שבין צורות קדומות לצורות מאוחרות יותר, להוציא, כמובן, את האל-מנטים העמוניים שבכתובת מתל סיראן. אבל מסיבות היסטוריות יש פער כרונולוגי הכרחי בין הכולות ובין הכתובת העמונית, ועל-כן מן הראוי להידרש גם לשיקולים היסטוריים וריגיונאליים, נוסף על השיקולים הפאליאוגראפיים.

כבר נאמר לעיל, שזיקת הכולות אל פחוות יהוד מחייב לייחסן לתקופה הפרסית, ולא לתקופה שלפני-כן. החומר האפיקראפי מן המאה ה' שנתגלה בארץ-ישראל הוא זעום ביותר. למעשה מכירים אנו רק את הכתובות החרות על ידידות כדים מגבעון⁴⁰ ואת

J.B. Pritchard, *Hebrew Inscriptions and Stamps 40 from Gibeon*, Philadelphia, 1959

הכתובת הקצרה שעל ידי דומה מן המצפה⁴¹ נוהגים לייחס כתובות אלו לתקופה הבבלית, בערך לרבע השני של המאה ה' לפנה"ס. הן כתובות בכתב העברי, ובהן סימנים ראשונים להשפעה ארמית.

לפי שעה לא נתגלו בארץ-ישראל כתובות ארמיות מימי שלטון הבבלים, ועל-כן אין אנו מכירים את התפתחות הכתב הזה בארץ-ישראל במאה ה'. דומה, שרק עם בואם של עולי בבל חדר הכתב הארמי לארץ-ישראל במידה משמעותית. לפרק-הזמן ההוא – כלומר, לשלהי המאה ה' – יש לייחס, כפי הנראה, את מכלול הכולות והחותמות שלפנינו. מובן, שאין לתחום כאן גבולות מדויקים, וייתכן, שפרק-הזמן הזה התמשך גם מעבר לראשית המאה ה' (וראה גם הדיון בטביעות-הקנקנים).

עם זאת עומדת בעינה התמיהה על הכתב הקדום המייחד את הכולות ואת החותמות, אפילו הקדמנו אותם לראשית התקופה הפרסית. להדגמת הדבר נביא את החותם של שלמית (מס' 14): על-סמך כתבו בלבד, בלי ידיעת רקעו, ניתן לייחסו ללא היסוסים רבים למאה ה' לפנה"ס. אבל הוא קשור קשר ענייני לכולה של אלנתן הפחה (כולה מס' 5), וגם מבחינה פאליאוגראפית נמצאים שניהם במישור אחד. זאת ועוד, התואר "פחוא" מעיד בבירור, שיש לייחס את הכולה לתקופה הפרסית.

בדומה לכך אפשר לומר על הכולות של ברוך בן שמעי (כולה מס' 7), של אלעזר בן נחם (כולה מס' 9) ועוד, כי לפי צורת הכתב בלבד לא היה מייחס אותן איש לתקופה הפרסית, אלא שהמכלול האחיד מעיד, שאכן יש לייחסן לתקופה ההיא.

השאלה המתעוררת בעקבות כל אלה היא, כיצד אירע, שבתקופה ההיא של ראשית האימפריה הפרסית, כאשר הכתב הארמי כבר היה מפותח מאוד, בכל-זאת הופיעה ביהודה צורה כה ארכאית. מבחינה עקרונית ייתכן, כי היו הבדלים ריגיונאליים בקצב התפתחותו של הכתב הארמי, וכי אין לתלות את התפתחות הכתב באחת מארצות-הספר בהתפתחותו של הכתב הארמי בכללו. כך, למשל, סיגל לעצמו הכתב העמוני את הכתב הארמי הלאפידארי עוד במאה ה'.⁴² במאה ה' עדיין שמר על טוהר הצורות הארמיות (ציור 15: 3), אלא שהיה שמרני במקצת ופיגר אחר התפתחותו הכללית של הכתב הארמי. בשלהי המאה ה' ובראשית המאה ה' פיתח הכתב העמוני צורות מיוחדות כל-כך (ציור 15: 3), עד שקרוס קורא

לו "הכתב העמוני הלאומי".⁴³ עם זאת עדיין הצטיין הכתב העמוני-הארמי בארכאיזם מובהק. בראשית התקופה הפרסית נעלם הכתב העמוני, ובמקומו בא הכתב הארמי האימפריאלי.

לא נוכל להקיש מן ההתפתחות הזאת על כתב הכולות, שכן ביהודה לא היה לכתב הארמי שום עבר לפני התקופה הפרסית, וממילא אין לדבר על התפתחות איטית של הכתב בפרק-הזמן ההוא. יתר-על-כן, הכתב הארמי הארכאי של הכולות מופיע בשעה שהכתב העמוני כבר עבר מן העולם. ראוי לזכור, שבעלי החותמות שהחתימו את הכולות היו, כפי הנראה, מעולי בבל הראשונים, שבוודאי הביאו עמם את הכתב הארמי. אך דא עקא, בזמן ההוא כבר היה הכתב הארמי בבבל מפותח בהרבה מזה של הכולות, ובכך נעוץ הקושי.

יש שתי אפשרויות לסכם את הדיון הזה. או שנאמר בפשטות, שלפי שעה אין בידנו ידיעות מספיקות על התפתחות הכתב הארמי באיזור זה, ועלינו לחכות לתגליות אפיגראפיות נוספות – וזו הדרך הבטוחה ביותר – או שננסה פירוש פאראדוקסאלי, לכאורה. פירוש זה – שיש בו, לדעתי, מידת-מה של סבי-רות – אומר, שהרבה מן הארכאיות שבכתב הכולות יש לתלות דווקא בעובדה, שהכתב הארמי ביהודה לא היה מקומי וקדום, אלא מיובא וחדש, ובזמן הכולות הוא עדיין לא התגבש בסביבתו החדשה. היתה, כאמור, התרוצצות רבה, וצורות ארמיות וצורות ארכאיות של אותן האותיות שימשו בעת ובעונה אחת. דומני, כי במקרים אלה מקורן של הצורות הארכאיות בעברית המקומית. שאם-לא-כן אי-אפשר להבין מגיין באה, למשל, הה"א הקלאסית, שנעלמה כבר מזמן מן הכתב הארמי, ועוד תופעות מסוג זה. לכולה אחת (מס' 12) חסר בכלל צביון ארמי כלשהו. לאחר זמן קצר בלבד סיגל לעצמו הכתב הארמי צורות מפותחות לפי סגנון הזמן, כגון האל"ף הארמית, הו"ד הארמית והע"ן הפתוחה שבטביעות הקנקנים. אפשרות נוספת היא, כי בזמן ההוא עדיין לא התגבש הכתב הארמי בקרב עולי בבל הראשונים, שבדרך הטבע היו עדיין נתונים להשפעה העברית, ואדם אחד כתב בצורה אחת, ואדם אחר – בצורה אחרת. דבר זה בולט גם בלשון הכולות. עם זאת אין לומר, שיש בהסבר זה תשובה מוחלטת על שאלת מקורו של הכתב הארמי הקדום של הכולות.

כתב הכולות ארמי הוא, אבל הלשון היא עברית, כפי שמעידים השימוש הבלעדי במלה "בן", צורת

⁴¹ N. Avigad, *IEJ* 22 (1972), p. 6, Fig. 4; Pl. 3

⁴² קרוס (לעיל, הערה 37), עמ' 37, *BASOR*; 15 (1969), pp. 3-5

⁴³ קרוס, "תל סיראן", עמ' 13.

הכתב מצטיין בתערוכת משונה של צורות ארמיות ועבריות... על-סמך הפאליאוגרפיה ניתן לייחס את החותם למאה ה' לפנה"ס, ומוטב לראשית המאה או אפילו לשלהי המאה הז'... אולם מטעם מים היסטוריים לא ייתכן, שהוא מלפני גלות בבל הראשונה... דומה, שגלף החותם היה יהודי, גולה אף הוא, שהיה בקי בכתב הארמי שנהג בכבל, אלא שעדיין היתה לו זיקה למסורת של כתיבה בעברית; מסורת זו ניכרת גם בשימוש במלה "בת", במקום במלה הארמית "ברת"... התאריך המוצע לחותם הוא 540 לפנה"ס, בקירוב, קרוב לראשיתה של שיבת ציון... אין לדעת, אם בעלת החותם נשארה בגלות או אם היתה בין עולי בבל, שכן אין אנו יודעים בבירור היכן נמצא החותם.⁴⁵

עתה, בעיון חוזר בחותם ההוא, בולטים קווי-אופי זהים להפליא בינו ובין הבולות בכל הקשור בבעיות הכתב והזמן והנסיבות שהצמיחו אותן. בדיעבד מחזק החותם הנ"ל את הפירוש שהוצע למעלה לבעיה הפאליאוגרפית הסבוכה של הבולות.

ולסיום, מלים אחדות על שמות-העצם הפרטיים. בבולות ובחותמות נזכרים בסך-הכול 14 אנשים בעלי 12 שמות שונים: אלנתן, אלעזר, ברוך, זכרי, חננה, יגאל, ירמי, מיכה, נחם, שאל, שלמית ושמעיה. רק שני השמות הראשונים הם שמות תיאופוריים בעלי המרכיב "אל", ואילו השמות האחרים מקוצרים, ללא מרכיב תיאופורי. מן הראוי לציין, שאף אחד מן השמות אינו מסתיים במרכיב "יה", שהיה כה שכיח בתקופה הנדונה, כפי שמעידים ספרי עזרא ונחמיה ותעודות יב. אין זה אלא שיד המקרה בדבר.

N. Avigad, "Seals of Exiles", *IEJ* 15 (1965), pp. 49-228 ff.

היידוע "הספר" וצורת הסמיכות "אמת..." תופעה דומה ידועה גם מן החותמות העמוניים מן המאה הז'.⁴⁴ סימן-ההיכר המובהק לחותמות אלה הוא כתבם הארמי ולשונם העמונית. לשון זו, הדומה לעברית – והשווה, למשל, התיבות "בן", "בת" ו"אמת" והשימוש בה"א-הידיעה ("הנסס")⁴⁵ – סיגלה לעצמה את הכתב הארמי מראשיתה.⁴⁶ שלא כביהודה, שם התפשט הכתב הארמי רק בתקופה הפרסית, בהשפעת עולי בבל, ודחק את רגלי הכתב העברי. מותר להניח, כי בימי שיבת ציון שימשו העברית והארמית בערכוביה ביהודה, ובכך יש משום הסבר לשימוש-הכלליים של כתב ארמי ושל לשון עברית בבולות שלפנינו.

תופעה דומה אפשר למצוא בחותם ארמי-יהודי שמופיעה בו המלה "העד", בה"א-הידיעה.⁴⁷ הגילויים החדשים מפריכים את הדעה, שהכתב הארמי לא שימש לכתיבת טקסטים עבריים.⁴⁸

בזיקה לדיון הפאליאוגרפי שהובא לעיל מן הראוי להביא כאן חותם שפורסם לפני כעשר שנים, שכן מצויים בו סממנים רבים המשותפים לו ולבולות. המדובר בחותם של אישה ששמה "יהוישמע בת שוש-שראצר". בזמנו העליתי את ההשערה, שהיה זה חותם של יהודייה בגלות בבל הראשונה (גלות יהר-יכין). להלן כמה קטעים מן הדיון על החותם הזה בתרגום חופשי מאנגלית:

⁴⁴ אביגד, "חותמות עמוניים", עמ' 285; J. Naveh, "The Scripts in Palestine and Transjordan in the Iron Age", in: *Near Eastern Archaeology in the Twentieth Century*, ed. J.A. Sanders, New York, 1970, pp. 280 f.

⁴⁵ אביגד, "חותמות עמוניים", עמ' 286, מס' 2.

⁴⁶ ראה הדיון האחרון על הכתב העמוני: קרוס, "חל סיראן", עמ' 12 ואילך.

⁴⁷ הנ"ל, "חותמות מיהודה", עמ' 26 ואילך; לוח v: 3-4.

⁴⁸ J. Naveh, "Hebrew Texts in Aramaic Script in the Persian Period", *BASOR* 203 (1971), pp. 29 ff.

ממצאים מקבילים

א. טביעות הקנקנים

לא נדון כאן בהרחבה בטביעות אלו, ורק ניזקק להן כאשר הדבר דרוש להבנה כללית של הנושא ויש להן זיקה ישירה לכולות.

הטביעות "יהד" ו"יהוד" שעל הקנקנים נמצאו באתרים שונים בתחום יהודה של התקופה הפרסית: ירושלים, רמת-רחל, תל נצבה, בית-עניה, מוצא, גזר, יריחו ועין-גדי. טביעות אלו, המופיעות על-פירוב על ידי הקנקנים ורק לעתים רחוקות על גוף הכלי, נועדו לתת גושפנקה רשמית לקנקנים שהובאו בהם מסיים-בעין. עד כה נתגלו כ-350 טביעות מוסג זה.⁵⁰

הטביעות אינן מעור אחד. אמנם מאחדת אותן הזיקה למדינת יהוד, אבל בין הכתובות הקצרות האלו אפשר למצוא נוסחאות שונות וגם צורות-כתב שונות. לרוע המזל, לא תמיד נמצאו הידיות בהקשר סטראטיגרפי ברור, וגם אין אנו יודעים לאלו טיפוסים קנקנים יש לשייך אותן, ומשום כך חלוקות דעות החוקרים בעניין הכרונולוגיה של הטביעות. כבר נכתבה ספרות ענפה בנושא זה, ונתגבשו דעות שונות. כבסיס לדיון נבו בחרתי בחלוקה הטיפולוגית והכרונולוגית שנקט קרוס, שכן בקוויה הכלליים היא מקובלת עלי יותר מן האחרות.⁵¹ אף-על-פי שיש להקדים במידה רבה את ה-terminus post quem של הטביעות.

⁵⁰ דיונים בנושא זה ראה: E.L. Sukenik, "The 'Jerusalem' and 'The City' Stamps on Jar Handles", *JPOS* 13 (1933), pp. 226-231; idem, "Paralipomena Palaestina", *JPOS* 14 (1934), pp. 178-184; L.H. Vincent, *Les épigraphes judéo-araméennes postexiliques*, *RB* 56 (1949), pp. 274-294; N. Avigad, "A New Class of Yehud Stamps", *IEJ* 7 (1957), pp. 146-153; idem, "Yehud or Ha'ir?", *BASOR* 158 (1960), pp. 23-27; G. Garbini, "The Dating of Post-Exilic Stamps", in: Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Rahel*, I, pp. 61-68; P.W. Lapp, "Ptolemaic Stamped Handles from Judah", *BASOR* 22-35 (1963), pp. 22-35; קרוס, "חותמות מיהודה", עמ' 27-20; אביגד, "הוכחות נוספות", לוח 8. דיונים מסכמים ראה: א' שטרן, התרבות החומרית של ארץ-ישראל בת-קופה הפרסית, ירושלים, 1973, עמ' 200-207; גוה, עמ' 49-52.

⁵¹ קרוס, "חותמות מיהודה", עמ' 22.

קרוס מחלק את טביעות "יהוד" לשתי קבוצות טיפולוגיות וכרונולוגיות עיקריות: (א) טביעות בכתב ארמי מן התקופה הפרסית (שלהי המאה ה' והמאה ה-ד' לפנה"ס); (ב) טביעות בכתב עברי מן התקופה ההלניסטית (המאה ה-ג' לפנה"ס).

את המעבר מן הכתב הארמי לכתב העברי מייחס קרוס למגמה לחידוש הכתב העברי, שתחילתה בשלהי התקופה הפרסית ובראשית התקופה ההלניסטית והמשיכה במטבעות החשמונאים.

מבחינה טיפולוגית תואמת חלוקתו של קרוס גם את ההרכב האחיד של הכולות שלפנינו, שאפשר לשכנן כולן בקבוצה הראשונה. אפשר לחלק אותן לשתי קבוצות-משנה: (א) טביעות רשמיות שכתבן ברור וקריאתן בטוחה, והן הרוב; (א) טביעות שכתבן מנוון ומהופך וקריאתן קשה. לצורך הדיון הפאלי-אוגראפי ניזקק, כמובן, רק לטביעות הברורות, מה-גם שאפשר למצוא בהן את כל סוגי-הטביעות הדרושים להבנת הנושא במלואו.

טביעות-הקנקנים הארמיות

(ציור 11-17)

1. "יהד" 1. — הכתיב חסר. ה"א ארכאית. הטביעה זהה לזו של בולות מס' 1-2 (וראה הדיון שם). נתגלו ברמת-רחל,⁵² בעין-גדי⁵³ ובירושלים.⁵⁴
2. "יהד" 2. — הכתיב חסר. ה"א ארמית. הטביעות נעשו באמצעות חותם מסוג מס' 13 (וראה לעיל). נתגלו בתל נצבה,⁵⁵ ביריחו,⁵⁶ ברמת-רחל⁵⁷ ובירושלים.⁵⁸
3. "יהוד" 1. — הכתיב מלא. הכתב ארמי. הטביעות

⁵² רמת-רחל, א, לוחות 2:8; 3-4:31; ב, לוח 91:6.
⁵³ ב' מור וע' דונאייבסקי, ידיעות, כח (תשכ"ד), לוח ג:1.
⁵⁴ דאנקן, לוח IV:16.
⁵⁵ C.C. McCown, *Tell en-Nasbeh*, I, Berkeley, 1947, Pl. 57:1-3.
⁵⁶ E. Sellin & C. Watzinger, *Jericho*, Leipzig, 1913, Pl. 42 m, m¹.
⁵⁷ רמת-רחל, ב, לוח 19:5.
⁵⁸ דאנקן, לוח IV:17-18.

עות כתובות בשורה אחת. נתגלו ברמת-רחל⁵⁸ ובעין-גדי.⁶⁰

4. "יהוד" 2. — הכתיב מלא. הדל"ת ארכאית. הטביעות כתובות בשתי שורות. נתגלו ברמת-רחל.⁶¹
5. "יהוד / חננה" — אלו טביעות בשברי גוף של קנקנים. נמצאו ברמת-רחל.⁶² טביעה זהה מופיעה גם על בולה מס' 3. כולן נעשו בחותמו של אותו הפקיד. והן משמשות עדות לקשר שבין שתי הקבורות. חננה היה, כנראה, ממונה על גביית מסים (וראה הדיון בבולה מס' 4).

6. "יהוד / אוריו" — זוהי טביעה בשבר גוף של קנקן מיריחו.⁶³ ראויה לציון הדל"ת הארכאית הסגורה. בזמנו ניסיתי לזהות את אוריו זה עם אוריה בן הקרן ממשפחת הכהנים (נחמ' ג:ד), שבנו ירמות היה גזבר בית-המקדש בימי עזרא (עז' ח:לג). מבחינה כרונולוגית ניתן לקיים את הזהויה הזה גם אם נקדים את הטביעה לשנת 500 לפנה"ס, בקירוב. אבל הפעם אימנע מזיהויים, וגם אין בידי סמוכין להשערת הקדמת, שאוריה זה היה ממונה על גביית המסים של בית-המקדש דווקא, ולא של המדינה.

7. "יהוד / יהועזר / פחוא" — נמצאו טביעות אחדות מסוג זה ברמת-רחל.⁶⁴ זהו נוסח מיוחד, הכולל את שם המדינה, את שמו של בעל החותם ואת תוארו (על פירוש המלה "פחוא" ראה לעיל, הדיון בבולה מס' 5). ראויות לציון האל"ף הארמית, שני סוגי הווי"וין (עם וכלי הבלטה ב"כתף" הימנית) והעיון הפתוחה. מבחינה פאליאוגראפית נראית הטביעה הזאת מאוחרת מקדמתה (על צורות הווי"וין ראה הדיון בפאליאוגראפיה של הכולות).

8. "לאחזי / פחוא" — נמצאו טביעות אחדות מסוג זה ברמת-רחל.⁶⁵ וטביעה אחת בתל נצבה.⁶⁶ אחזי, שהוא קיצור השם אחזיה, מופיע בס' נחמיה (יא:יג) כשמו של אבי משפחה, שבניה התיישבו בירושלים בימי נחמיה (על התואר "פחוא" ראה לעיל, הדיון בבולה מס' 5). מבחינה פאליאוגראפית ראויות לציון הווי"ו בעלת ה"כתף" הימנית הכולטת והווי"ד הארמית הקורסיבית.⁶⁷

9. "יהוד / פחוא" — נמצאו טביעות אחדות מסוג זה ברמת-רחל.⁶⁸ זהו נוסח מיוחד במינו, הכולל רק את שם המדינה ואת תואר הפחה, ולא את שמו של בעל החותם. לפנינו מעשה-חיקוי גרוע בכתב-מראה מגוון ומשובש.

10. "יהוד ט" — הכתב ארמי לאפידארי. נמצאו שתי טביעות מסוג זה בתל נצבה.⁶⁹ אלו קודמותיהן הארמיות של הטביעות העבריות מסוג זה, שהיו שכיחות בתקופה ההלניסטית (וראה להלן). האותיות טבורות בכתב-מראה, והן מסודרות בשתי שורות, שיש לקרוא מלמטה למעלה, כמו בטביעה מס' 15. הסימן שמצד ימין הוא טי"ת ארמית, שערכה הסמלי שני במחלוקת (וראה להלן).

11. "יה" — את שתי האותיות האלו, שצורתן לעתים משובשת, נוהגים לפרש כקיצור של "יהוד". טביעות מסוג זה נמצאו במקומות רבים, כגון תל נצבה,⁷⁰ ירושלים,⁷¹ רמת-רחל,⁷² עין-גדי⁷³ ויריחו.⁷⁴
12. זו טביעה עגולה, שנמצאה ברמת-רחל. קרי-אתה שנויה במחלוקת. אהרוני קורא "עזבך צד-קיה",⁷⁵ ואילו קרוס קורא "לזכדיו ט יהד",⁷⁶ שתי הקריאות אינן בטוחות.

הפאליאוגראפיה של טביעות-הקנקנים הארמיות (ציור 18)

אל"ף: האל"פין של טביעה מס' 8 הן, כפי הנראה, מן הטיפוס הקלאסי, ואילו האל"פין של טביעות מס' 6–7 הן ארמיות. תכונה אופיינית לאל"ף הארמית הזאת היא, ששני הקווים המלוכסנים אינם יוצרים זווית, כמו באל"ף הקלאסית, אלא המלוכסן העליון חותך את הקו המאונך, ואילו המלוכסן התחתון מת-חבר עם שני הקווים האלה במקום-המיפגש שלהם. טיפוס זה, המופיע כבר בלוחות-סין מאשור מאמצע המאה הז', מצוי גם בכתובות מן המאה הו' — כגון לוח סטארקי והכתובת מביירות — שבהן המלוכסן

⁵⁸ רמת-רחל, א, לוח 3:9, 5–6; ב, לוח 3:1–2.
⁵⁹ קרוס, "חותמות מיהודה", לוח 1:V; 2–1; הנ"ל (לעיל, הערה 37), עמ' 19 ואילך; ציור 1.

⁶⁰ תל נצבה (לעיל, הערה 55), לוח 13:57, 14–17, 18.

⁶¹ R.A.S. Macalister & G. Duncan, *Excavations on the Ophel Hill, Jerusalem, 1923–1925*, London, 1926, p. 203:1, Fig. 189; דאנקן, עמ' 91; לוח 7:IV, 9–7.

⁶² רמת-רחל, א, לוחות 4:8–5; 3:31, 6; 9; ב, לוח 3:1–2.

⁶³ ידיעות, כח (תשכ"ד), לוח 3:1.

⁶⁴ זלץ וואציגר (לעיל, הערה 56), לוח 1:42, 3–1.

⁶⁵ רמת-רחל, ב, עמ' 47; לוח 11–10:20.

⁶⁶ "חותמות מיהודה", עמ' 26.

⁶⁷ שם, שם.

⁵⁹ רמת-רחל, א, לוחות 1:8; 10:31–12; ב, לוח 17:18–18.

⁶⁰ ידיעות, כח (תשכ"ד), לוח 2:1.

⁶¹ רמת-רחל, א, לוח 4:27.

⁶² רמת-רחל, ב, לוח 7:20; ידיעות, יט (תשט"ו), לוח ט:4.

⁶³ ג' אבינד, "סוג חדש של חותמות יהוד", ידיעות, כב (תשי"ח), לוח יז:1.

⁶⁴ רמת-רחל, א, לוחות 2:9; 11–10:30; ב, לוח 6:20, 9.

⁶⁵ רמת-רחל, א, לוחות 9:9; 13–12:30; ב, לוח 4:20, 5.

⁶⁶ הטביעה לא פורסמה; היא נזכרת אצל קרוס, "חותמות מיהודה", עמ' 26.

⁶⁷ שם, שם.

השוואה בין כתב הבולות ובין כתבן של טביעות-הקנקנים הארמיות

ראינו, שיש דמיון רב – ולעתים אף זהות גמורה – בין הכתובות של שתי הקבוצות. מן הצד האחר יש הבדלים פאליאוגראפיים מסוימים בין פריטים אחדים. גם בטביעות-הקנקנים בולטת במיוחד הה"א האר-כאית, שהיתה כה נדירה בתקופה ההיא. היא מופיעה בטביעה מס' 1, במקביל לה"א שבבולה מס' 1. אות ארכאית אחרת המופיעה בטביעות היא הדל"ת הסגור (טביעות מס' 4 ו-6), המיתוספת עתה למספרן הרב של האותיות הארכאיות שבבולות. שתי אותיות אלו תואמות היטב את המועד הקדום ביותר שייחסתי לבולות. הוא דינה של הווי"ו הארמית הקדומה בעלת הכתף הימנית הבולטת. המופיעה בשתי הטביעות של הפחות (טביעות מס' 7-8).

בצד כל האותיות האלו אפשר למצוא בטביעות-הקנקנים כמה אותיות ארמיות שאינן מופיעות בבו-לות: אל"ף, וי"ו, יו"ד ועי"ן. ראינו, כי מבחינה טיפולוגית אמנם מאוחרות הצורות המפותחות האלה מן האותיות המקבילות שבבולות, אבל מותר להניח, כי בשלב מסוים היתה חפיפה בשימוש האותיות משני הטיפוסים, כפי שאירע בטביעות עצמן. לפיכך ייתכן, כי הטביעות של יהועזר פחוא (טביעה מס' 7) ושל אחזי פחוא (טביעה מס' 8) הן האחרונות בסדרת הטביעות בתת-קבוצה 1א (ראה לעיל, עמ' טז), ואולי יש לייחסן לראשית המאה הה'. מן הראוי לציין, שגם טביעות-קנקנים מסוג אחר, הנושאות את הכתו-בת "מצה" או "מוצה", ייחס קרוס לשלהי המאה הו' ולראשית המאה הה' על-סמך צורת הכתב. מסתבר, שמבחינה פאליאוגראפית וכתובולוגית חופפות טבי-עות-הקנקנים הארמיות את הבולות באופן חלקי, ואילו טביעות-קנקנים אחרות שימשו גם במחצית הראשונה של המאה הה'. טביעות מס' 9-12 הן, כנר-אה, מאוחרות יותר: משלהי המאה הה' עד המאה הדי'.

טביעות-הקנקנים העבריות (ציור 13:17-14)

גם טביעות אלו טבועות בידידות הקנקנים. צורתן עגולה וקוטרן כ-2 ס"מ. משותפת לכולן המלה "יהד" או "יהוד", בתוספת האות טי"ת, בדומה לטביעה מס' 10, שלפי הגדרתנו היתה קודמתה של קבוצת-הטביעות הנדונה כאן. אפשר להבחין בשלוש גירסות עיקריות:

13. הכתובת "יהד" בשתי שורות, בתוספת האות

השני אינו יוצא מן הפינה התחתונה, כ-אם מן הפינה העליונה, כרגיל. האל"ף הזאת היתה שכיחה בכל התקופה הפרסית. היא אינה מופיעה בבולות.

דל"ת: מלבד הדל"ת הפתוחה, המשותפת לטביעות הקנקנים ולבולות, מופיעה בטביעות מס' 4 ו-6 גם הדל"ת הסגורה, הארכאית. הדל"ת הזאת מופיעה גם בכתובת מביירות, וקשה למצוא לה מקבילות מן התקופה הפרסית. ראשית התקופה הזאת תהיה המועד המאוחר ביותר שניתן לייחס לאות זו.

ה"א: הה"א הארמית, על שתי צורותיה – המלוכ-סנת והישרה – היא השלטת בטביעות. רק בטביעה מס' 1 מופיעה הה"א הקלאסית, וכך גם בבולות.

ווי"ו: הווי"ו מופיעה בשתי צורותיה. הווי"ו הקדומה בעלת הכתף הבולטת (ראה הבולות) מופיעה בטביעות מס' 7-8, כפי שהבחין קרוס, אבל בעיקר מופיעה הווי"ו שאין לה הבליטה בכתף הימנית. ווי"ו זאת היתה שכיחה בעיקר בתקופה הפרסית (כתובת תימא ועוד), אבל אפשר למצוא כמותה גם במאה הו' (לוח סטארקי, הכתובת מביירות). דומה, כי הווי"ו הראשונה שבשם אוריו (טביעה מס' 6) היא טיפוס-מעבר בין שתי הצורות.

זי"ן: הזי"ן שיגרתית, כמו בבולות.

חי"ת: גם אות זו שיגרתית, כמו בבולות.

יו"ד: האות הנפוצה ביותר בטביעות-הקנקנים היא היו"ד הלאפידארית הקלאסית, בדומה לבולות. רק במקרה אחד (טביעה מס' 8) מופיעה היו"ד הקור-סיבית הארמית. היא מורכבת מקו מאונך ומקו מאוזן קצר בצד שמאל. היא נדירה מאוד בכתובות לאפי-דאריות. לרבות אלו מן התקופה הפרסית. והשווה לוח סטארקי והפאפירוסים הארמיים.

למ"ד: הלמ"ד סטאנדארטית.

נו"ן: האות זזה לנו"ן בשם חנגה בבולה מס' 3. עי"ן: העי"ן היחידה בקבוצה זו (טביעה מס' 7) פתוחה, שלא כעי"נין הסגורות שעל הבולות. העי"ן הארמית הזאת היא אמנם הצורה הבלעדית בכתב הלאפידארי של התקופה הפרסית (וראה הכתובת מתימא ועוד), אבל ראשיתה עוד בכתב הקורסיבי של המאה הח' (משקולת האריה מנינוה), ובמאה הו' היתה שכיחה מאוד (לוח סטארקי).

פ"א: הפ"א סטאנדארטית.

רי"ש: רי"ש אחת פתוחה (טביעה מס' 7), ואילו רי"ש אחרת פתוחה-למצצה (טביעה מס' 6). בכתב הארמי כבר התחיל ראש הרי"ש להיפתח במאה הזו. הרי"ש הסגורה שעל הבולות אינה מופיעה בטביעות-הקנקנים.

ההבדל היסודי בין הכתובות האלו ובין הכתובות המקבילות בארמית הוא, שכל האותיות הן עבריות. הה"א הלאפידארית דומה לאחותה הארכאית של טביעה מס' 1, והיא שאולה מן העברית. היו"ד המ" לוכסנת כלפי שמאל שבטביעה מס' 1 מטיבה לבטא את אופייה העברי של האות מן היו"ד הזקופה. גם הדל"ת הסגורה היא עברית. צורתה המוארכת מעידה על התפתחות מאוחרת. הטי"ת מופיעה בשתי צורות: פעם אחת בלבד בצורתה הקלאסית – כלומר, שני קווים מצטלבים בתוך העיגול – אבל בדרך-כלל יש לה קו חוצה יחיד. צורה אחרונה זו של הטי"ת אופי-יינית אמנם לכתובות ארמיות קדומות, אבל היא מצויה גם בכתובות עבריות ובחותמות מתקופת בית ראשון.

הטביעות העבריות "יהד ט" יוחסו בעבר לתקופה הפרסית או לראשית התקופה ההלניסטית (המאה ה' לפנה"ס). עתה מקובל עלינו הייחוס למאות הג'–הב', כפי שהציעו גארביני,⁸³ קרוס⁸⁴ ולאפ,⁸⁵ ולאחרונה גם כהצעת⁸⁶ תוצאות הבדיקה הסטראטיגרפית של הממצאים (וראה להלן) מעידות בבירור, שיש לייחס את הטביעות הג' לתקופה ההלניסטית. עתה, לאחר גילויים של מטבעות "יהדה", בטלה ההסתייגות מתא-רון זה, שהובעה בטענה, כי בתקופה ההלניסטית לא היתה יהודה מחוז עצמאי (וראה להלן, הדיון במט-בעות).⁸⁷

בחנינה סטראטיגרפית-כרונולוגית של ידיעות-הקנקנים הטבועות

כאמור, לא נמצאו ידיעות-הקנקנים הטבועות בתנאים סטראטיגרפיים ברורים, ומשום כך אי-אפשר לתארך אותן במידה מספקת של ודאות. עם זאת יש שגם ממצא בהקשר סטראטיגרפי בלתי-ברור עשוי לסייע בהסקת מסקנות כרונולוגיות, ולפיכך נבדוק מבחינה זו שישה אתרי חפירות שנתגלו בהם ידיעות טבועות.

יריחו. נתגלו רק טביעות ארמיות.⁸⁸ בחפירות שנערכו לפני מלחמת-העולם הראשונה נמצאו שלוש טביעות "יהד" ועשר טביעות "יה". מלבד זאת נמ-

טי"ת בעלת קו חוצה יחיד. הרוב המכריע של הטביעות – שמספרן כחמישים – נמנה עם סוג זה. יש בהן ואריאציות אחדות: הבדלים בסדר האותיות, שאינו תמיד כשורה; הטי"ת על-פירוב עגולה, כדיון, אבל לפעמים היא מעוינת. טביעות אלו נמצאו בירושלים,⁷⁷ ברמת-רחל,⁷⁸ בבית-עניה⁷⁹ ובגזר.⁸⁰

14. הכתובת "יהד" בשורה אחת, בתוספת טי"ת עגולה בעלת שני קווים מצטלבים. עד כה נמצאה רק טביעה אחת מסוג זה ברובע היהודי שבטעיר העתיקה בירושלים. הטי"ת העברית הקלאסית הזאת מעוררת מחדש את בעיית משמעותה הסמלית של האות הזאת, שלגביה חלוקות הדעות.⁸¹

15. הכתובת "יהוד" בשתי שורות, בתוספת טי"ת עגולה בעלת קו חוצה יחיד. שתי שורות הכתובות נקראות מלמטה למעלה, כמו בטביעה מס' 10. עד כה נמצאה רק טביעה אחת מסוג זה בחפירות העופל בירושלים.⁸²

⁷⁷ מקאליסטר ודאנקן (לעיל, הערה 71), ציור 203:3–6; דאנקן, עמ' 91; לוח 36:19–IV; ב' מזר, ארץ-ישראל, ט, ירושלים, תשכ"ט, לוח מז' 3. טביעות אחדות שעדיין לא פורסמו נמצאו בחפירות הרובע היהודי, בחצר המצודה ובהר-ציון.

⁷⁸ רמת-רחל, א, לוח 2:31; ב, לוח 9:7–18. ⁷⁹ S.L. Saller, *Excavations at Bethany, Jerusalem, 1957*, pp. 192–195; Fig. 37

R.A.S. Macalister, *The Excavation of Gezer, II*, London, 1912, p. 225; Figs. 375–376

⁸¹ אביגד. "הוכחות נוספות", עמ' 52 ואילך; לוח A–B 8. על הדעות השונות בדבר משמעותה של הטי"ת ראה שם, עמ' 54. הערה 18. פירוש מעניין העלו עתה לפני באופן בלתי-תלוי – אף-כך בהסתייגות – פרוס⁸³ י' ידן ור' גרפמן. לפי פירוש זה מסמלת האות טי"ת שעל הקנקנים את המלה המשנאית "טבל". בשם זה מכונים צורכי-מוזן לפני שהופ-רשו מהם תרומה ומעשר, והם אסורים באכילה (דמאי ז: ה; ברכות ז: א; תרומות ח: ב ועוד). הפירוש הזה ראוי בהחלט לעיון נוסף, בייחוד לאור דברי המשנה: "המוצא כלי וכתוב עליו קרף קרבן; מים מעשר; ד' דמאי; ט' טבל; ת' תרומה" (מעשר שני ד: יא). פרוס⁸⁴ י' ידן הסב את תשומת-לבי להופעת האות תי"ו (= תרומה) הכתובה על קנקנים שנתגלו במצדה. עם זאת יש בלבי ספקות אם ניתן ליישם את הכתוב במשנה לקנקנים החתומים בחותם. הבעיה הראשונה המתעוררת בעניין זה היא, מה משמעותה של האות טי"ת המופיעה ליד המלה "למלך" בכתובות הפני-קית הטבועות בקנקנים מן העיר יב, אות שנוהגים לראות בה סמל למידה מלכותית; ראה H. Lidzbarski, *Phöni-zische und aramäische Krugaufschriften aus Elephantine*, Berlin, 1912, p. 19; Pl. VI F.M. Cross, *IEJ* 18 (1968), pp. 226–233. קית משקמונה: P. Collela, *RB* 80 (1973), pp. 547–558

⁸² N. Avigad, *BASOR* 158 (1960), p. 27; Figs. 17–18

⁸³ גארביני (לעיל, הערה 50), עמ' 68. ⁸⁴ קרוס, "חותמות מיהודה", עמ' 24 ואילך.

⁸⁵ לאפ (לעיל, הערה 50), עמ' 31.

⁸⁶ אביגד, "הוכחות נוספות", עמ' 57–58.

⁸⁷ שטרן (לעיל, הערה 50), עמ' 203.

⁸⁸ זליין וואציגנר (לעיל, הערה 56), עמ' 158, 188; לוח 42.

עין-גדי. — נמצאו שלוש טביעות ארמיות, אחת מכל סוג: "יהוד", "יהד" ו"יה".⁹⁵ לממצא זה נודעת חשיבות מיוחדת, שכן הוא בא בהקשר סטראטיגרפי ברור, שתוארך היטב. הטביעות נמצאו בשכבה IV, שבה נמצאה כמות גדולה של קיראמיקה פרסית, יחד עם חרסים אטיים. לאור הממצא העשיר הזה, ובייחוד לאור תוצאות הבדיקה של פרופ' ה"מ תומפסון בקיראמיקה האטית, הגיע פרופ' מזר למסקנות כרונו-לוגיות אלו: היישוב היהודי בעין-גדי חודש בשלב הקדום של שיבת-ציון, בימי דריוש הא' (אולי בימי זורובבל פחת יהודה), והוסיף להתקיים עד ימי דריוש הב', בפרק-הזמן שבין שנת 521 לשנת 405 לפנה"ס, בקירוב. במאה הד' לא היה במקום יישוב. הידיות הטבועות יוחסו למאה הה', סבורני, שמסקנות אלו עולות בקנה אחד עם התאריכים שהוצעו לעיל.

רמת-רחל. — בחפירות רמת-רחל נתגלה המכלול העשיר והחשוב ביותר של טביעות "יהוד" לסוגיהן (192 בסך-הכול). זה האתר היחיד שבו מופיעים כמעט כל טיפוסים הטביעות שנזכרו בדיוננו. הידיות לא נמצאו בהקשר סטראטיגרפי, אבל למרות זאת כלולים נתונים כרונולוגיים חשובים בעדות הארכי-אולוגית כמות שהיא.

הידיות הטבועות, המיוחסות לשכבה IVB, לא נמצאו במבנים, כ-אם בבורות-אשפה ובמילויים, שהכילו קיראמיקה מעורבת מתקופת-המעבר שבין התקופה הפרסית לתקופה ההלניסטית.⁹⁶ לפיכך מייחס פרופ' אהרונ' את כל הטביעות לסוגיהן למאה הד' לפנה"ס: את הטביעות הארמיות — לשלהי התקופה הפרסית, ואת הטביעות העבריות ("העיר" ו"ירש-לם") — לראשית התקופה ההלניסטית.⁹⁷ ד"ר גארי ביני, לעומת זאת, שהיה חבר המשלחת, מייחס את הטביעות הארמיות למאות הד'—הב' על-סמך שיקור-לים פאליאוגרפיים, ואת הטביעות העבריות — למאות הג'—הב' לפנה"ס.⁹⁸

בדיקה מחודשת של הטביעות ושל הממצא הקיראמי בבורות מעלה, כי הקיראמיקה הפרסית שפורסמה כוללת קערות שניתן לייחסן גם לשלב הקדום של התקופה.⁹⁹ ואכן, באחד הדו"חות מייחס אהרונ' את הקערות האלו למאה הו' לפנה"ס.¹⁰⁰ כן מתברר, כי הקיראמיקה המיוחסת בדו"ח לראשית התקופה ההל-

צאו גם טביעת "מצה" וטביעת "ליהעזר". באופן כללי הבחינו החופרים בשכבה מן התקופה הפרסית, ובה קיראמיקה יוונית, אשר יוחסה למאות הה'—הד' לפנה"ס. לא נמצאה שכבה מאוחרת יותר.

בחפירות שערכה גב' קניון בשנת 1955 נמצאה הטביעה "יהוד / אוריו" (טביעה מס' 6).⁹⁹ לפי ידיעה אחת נמצאה טביעה זו יחד עם חרסים מתקופת-הברזל II, אלא שיוחסה לראשית המאה הה'.

החשוב לענייננו הוא, כי ביריחו לא נמצאו שרידי בניינים או מצבורים מן התקופה ההלניסטית, וכי נעדרות בה גם הטביעות העבריות "יהד ט".

תל נצבה. — באתר זה, אשר בו הסטראטיגרפיה הארכיאולוגית לקויה למדי, נמצאו 18 טביעות "יהד" ו"יה" וכ-30 טביעות "מצה" ו"מוצה".⁹⁹ בעוד שטביעות רבות היו פזורות במקומות שונים, נמצא חלק גדול מהן יחד עם שרידי בניינים המיוחסים לשלב מאוחר של שכבה 91.1 שרידים אלה נמצאו על-גבי חומת-העיר ההרסה ובכמה מקומות במערב העיר. ה-terminus post quem של שרידים אלה נקבע, כמובן, על-סמך מועד חורבנה של החומה, שלגביו מביאים החופרים שתי גירסות: הכיבוש הבבלי בשנת 586 או חורבן העיר בראשית התקופה הפרסית. בתא-רוך השכבה הזאת נעזרו החופרים בקיראמיקה יוונית שנתגלתה בה, המיוחסת לשנים 540—420 לפנה"ס. פרופ' רייט, אשר בדק את הנתונים הארכיטקטוניים והקיראמיים של המקום, מייחס את השלב המאוחר של שכבה I למאות הו'—הד' לפנה"ס.⁹²

מן הראוי להזכיר כאן גם שתי טביעות, אחת "מצה" ואחת "מוצה", שנמצאו בבור-מים 331, שהכיל כלי-חרס מן התקופה הפרסית. בין כלים אלה היה גם שבר של אויניכרי יווני שחור-דמויות, שזמנו שנת 500 לפנה"ס, בקירוב.⁹³

יש בתאריכים אלה משמעות רבה לגבינו, שכן תור-אמים הם את תחומי הזמן המירביים שייחסתי לטביעות הארמיות על-סמך שיקולים פאליאוגרפיים. מן הראוי לשים לב לעובדה, כי הטביעות העבריות "יהד ט" חסרות כאן לגמרי, ודבר זה מעיד, שאין לייחסן לתקופה ההיא. אגב אורחא אעיר כאן, שעל-סמך שיקולים פאליאוגרפיים מייחס קרוס את טביעות "מצה" ו"מוצה" לשלהי המאה הו' לפנה"ס.⁹⁴

⁹⁹ אבינר (לעיל, הערה 63), עמ' 146—153, P.C. Hammond, 1957, pp. 68 f. PEQ.

⁹⁰ תל נצבה (לעיל, הערה 55), עמ' 164—165.

⁹¹ שם, עמ' 185.

⁹² שם, עמ' 186.

⁹³ J.C. Wampler, BASOR 82 (1941), p. 36.

⁹⁴ קרוס, "חותמות מיהודה", עמ' 23.

⁹⁵ ידיעות, כח (תשכ"ד), עמ' 148; לוח 1:3—3.

⁹⁶ רמת-רחל, א, עמ' 28.

⁹⁷ רמת-רחל, ב, עמ' 20.

⁹⁸ רמת-רחל, א, עמ' 68.

⁹⁹ רמת-רחל, א, ציור 3:1—3; ב, ציור 12:3. 22—20.

¹⁰⁰ רמת-רחל, ב, עמ' 18—19.

ניסטיית (המאה הד')¹⁰¹ היא מן המאות הג'–הב' לפנה"ס, כפי שכבר הוכיח לאפ.¹⁰²

אם נצא מן ההנחה הסבירה, כי הטביעות והקירא יתברר, שפרק-הזמן שניתן לייחס אליו את הטביעות מתחיל בשלהי המאה ה' ומסתיים בראשית המאה הב' לפנה"ס. יש אפוא בממצא זה סיוע חשוב לכרו-נולוגיה שנקטתי ביחס לטביעות, ובעקיפין גם לכרו-נולוגיה שנקטתי ביחס לבולות.

זאת ועוד, הטביעות העבריות "יהד ט" (מסוג "העיר") נמצאו יחד עם טביעות "ירושלם" בבורות אשר הכילו קיראמיקה הלניסטית.¹⁰³ ולפנינו אפוא אסמכתה ארכיאולוגית חשובה להבחנה הטיפולוגית והכרונולוגית בין הטביעות האלו ובין הטביעות הארמיות שקדמו להן (וראה גם להלן).

בית-עניה. – נמצאו שתי טביעות עבריות "יהד ט" וטביעת "ירושלם", יחד עם קיראמיקה הלניסטית מאוחרת.¹⁰⁴

הרובע היהודי של העיר העתיקה בירושלים. – בשטח ג' נתגלו שלוש טביעות עבריות "יהד ט" ושלוש טביעות "ירושלם".¹⁰⁵ כולן נמצאו במילוי שמתחת לרצפה קדומה מתקופת הורדוס, שהכיל כמות גדולה של קיראמיקה הלניסטית מן המאה הב' לפנה"ס. בשטח ו' נמצאה טביעת "ירושלם" על-גבי ידית של פך מן המאה הב' לפנה"ס.¹⁰⁶ תאריכים אלה עולים גם מן העובדה, שבכל שטחי החפירות ברובע היהודי לא נמצאה שום קיראמיקה מן המאות הד'–הג' לפנה"ס. סבורני, שזו אחת ההוכחות הבטוחות ביותר לתארוך הטביעות העבריות, אף-על-פי שסבירה ההנחה, ששימשו גם במאה הג', כדעת חוקרים אחרים. ראוי לציין את העדרן המוחלט של הטביעות הארמיות בחפירות הרובע היהודי, כשם שלא נמצאה בה קיראמיקה פרסית.

בסיום הבדיקה של תנאי הימצאן של הידיות הטבר-עות בחפירות ניתן להסיק שתי מסקנות:

א. את ייחוס הבולות – ובעקבות זאת טביעות-הקנקנים – לשלהי המאה ה' ולראשית המאה הב', שהוצע לעיל על-סמך שיקולים פאליאוגראפיים,

¹⁰¹ שם, עמ' 20; ציורים 12–15, Y. Aharoni, IEF 6 (1956), p. 139; Fig. 8:1–5.

¹⁰² לאפ (לעיל, הערה 50), עמ' 31–35.

¹⁰³ רמת-רחל, ב, עמ' 20.

¹⁰⁴ סאלר (לעיל, הערה 79).

¹⁰⁵ אביגד, "הוכחות נוספות", עמ' 53.

¹⁰⁶ שם, עמ' 56.

מאשש במידה לא מבוטלת גם ההקשר הארכיאולוגי בחפירות (תל נצבה, עין-גדי ורמת-רחל). מכל-מקום, בחפירות אלו אין כדי להפריך את התארוך הנ"ל.

ב. יש הבדל סטראטיגרפי וכרונולוגי ברור בין הטביעות הארמיות ובין הטביעות העבריות. במקומות שנמצאו בהם טביעות ארמיות בהקשר ארכיאולוגי של התקופה הפרסית (יריחו, תל נצבה ועין-גדי) חסרות טביעות עבריות, ואילו במקומות שנתגלו בהם רק טביעות עבריות (בית-עניה, הרובע היהודי בירושלים ובורות מסוימים ברמת-רחל) ההקשר הוא תמיד הלניסטי. רק במקומות שבהם המכלול מעורב, והוא מיוחס לתקופה הפרסית ולתקופה ההלניסטית כאחת, נמצאו טביעות ארמיות ועבריות ביחד (רמת-רחל).

ב. מטבעות "יהד"

הרשות שניתנה ליהודה לטבוע מטבעות היא אחת העדויות המובהקות למעמדה העצמאי של פחיות יהודה. ביטוי לכך הם מטבעות-הכסף הזעירים הנגזרים שאים את שם הפחיות "יהד" ואת תואר המושל "הפחה" (ציור 17:16–19).

סממנים ממלכתיים מעין אלה מופיעים גם בבולות ובטביעות-הקנקנים שנדונו לעיל. במטבעות אפשר למצוא, כמוכן, משום אישור חד-משמעי לאופיים הממלכתי של הממצאים האפוגראפיים ההם. השאלה המעניינת אותנו כאן היא, אם המטבעות עשויים לסייע בפתרון הבעיות הכרונולוגיות שהתלבטנו בהן. חושבני, שסיוע זה אינו אלא חלקי.

במטבעות, כמו בטביעות-הקנקנים, אפשר להבחין בשני סוגי-כתב: ארמי ועברי. הכתב הארמי נמצא עד כה רק על מטבע אחד, ובו הכתובת "יהד" ודמות של אל, היושב על גלגל מכונף.¹⁰⁷ למרבה הצער, אין במטבע זה אחיזה כרונולוגית בטוחה. מבחינה פאלי-אוגראפית, ובעיקר לפי צורת הה"א, אפשר לייחס אותו למאה הב' לפנה"ס; ואמנם מייחס אותו קריס למאה זו על-פי שיקולים אלה.¹⁰⁸ אבל שיקולים נומיסמאטיים-היסטוריים מחייבים, כנראה, מועד מאוחר יותר, ועל-כן נוהגים לייחס את מטבע "יהד"

¹⁰⁷ סוקניק, לעיל (הערה 50, שנת 1934), עמ' 178; לוח 1:1;

י. משורר, מטבעות היהודים בימי בית שני, תל-אביב, 1966,

עמ' 16–17; לוח 4:1.

¹⁰⁸ "חותמות מיהודה", עמ' 23.

הארמי למאה ה' לפנה"ס, כלומר, לשלהי התקופה הפרסית. אם אמנם נכונה הנחה זו, לא היו לפחות יהודה מטבעות משלה בתקופת הבולות שלפנינו. הסוג השני של מטבעות "יהד", שמספרם גדל בזמן האחרון מקומץ קטן לכדי כמה עשרות, מעוטר בציפורים (ינשוף ונץ) ובראשי אדם (ובניהם ראש עטור כתר בסגנון פרסי). והוא נושא את הכתובת "יהד" בכתב העברי העתיק.¹⁰⁹ על מטבעות מבית-צור¹¹⁰ ומתל גמה¹¹¹ המעוטרים בינשוף טבועה הכתובת העברית "יחזקיה הפחה". על יסוד מקבילות איקונוגרפיות נוהגים לייחס גם את המטבעות האלה לשלהי התקופה הפרסית, אחרי המטבע הארמי הנ"ל. יש שביקשו לזהות את יחזקיה שעל המטבע מבית-צור עם יחזקיה הכהן הגדול, שלדברי יוסף בן-

מתתיהו היה ידידו של תלמי הא'¹¹² אבל זיהוי זה הופרך לאחר שנתגלה תוארו "הפחה" על המטבעות מתל גמה. עם זאת אפשר שאין כאן סתירה. ייתכן, שיתחזקיה היה פחה לפני כיבושו של אלכסנדר, וכאשר תפס תלמי הא' את השלטון (301 לפנה"ס), כבר חזיה יחזקיה אדם קשיש, ולאחר שנתבטל התואר פחה כיהן במשרה הרמה של כוהן גדול. עכשיו טבעה יהודה מטבעות חדשים, אשר אח-דים מהם נתגלו לאחרונה.¹¹³ טבועים בהם ראשו של תלמי הא', הנשר האופייני למטבעות התלמיים והכתובת העברית "יהדה". יהודה הוסיפה אפוא ליהנות מעצמאות מינהלית, ולעובדה זו נודעת חשיבות רבה להבנת הנכונה של טביעות-הקנקנים העבריות מן התקופה ההיא.

¹⁰⁹ משורר (לעיל, הערה 107), לוח 1:X:3-1; א' קינדלר, "טיפוס חדש של מטבע מסדרת מטבעות 'יהד'", שנתון מוזיאון הארץ, יד (1972), עמ' 47-51.
¹¹⁰ משורר (לעיל, הערה 107), לוח 2:1.
¹¹¹ רחמני (לעיל, הערה 8), עמ' 158-160; לוח 31.

¹¹² *Contra Apionem*, I:187
¹¹³ A. Kindler, "Silver Coins bearing the Name of Judea from the Early Hellenistic Period", *IEJ* 24 (1974), pp. 73-76; Pl. 11 A-J; D. Jeselsohn, "A New Coin Type with Hebrew Inscription", *ibid.*, pp. 77 f.

סיכום ומסקנות

אלא עיטורים בלבד. תשע היו מעוטורות בסמל החיפוף-שית בעלת שתי הכנפיים ועל אחת היתה דמות של גריפון, אך רובן היו מטושטשות ושבורות. בדו"ח החפירות לא נמסר דבר על תנאי הימצאן. החופרים סבורים, כי הבולות באו מן הגנזך המלכותי של שומרון. בשנת 1966 נתגלתה בלכיש פכית-חרס משלהי תקופת בית ראשון, ובה שבע-עשרה בולות של טין. ככולן יש טביעות-חותם עבריות, מהן שבע שאפשר לקרואן.¹¹⁶ הפכית נמצאה בחדר-מחסן קטן, יחד עם אוסטרקון המכיל רשימת שמות וספרות. לדעת אה-רוני היה בחדר זה הגנזך של מרכז מינהלי, שנתקבלו בו איגרות מאנשים שונים, מהם אחד שנשא את התואר "עבד המלך". אם אמנם נכונה סברה זו, בוודאי הוסרו הבולות עם פתיחת האיגרות והונחו בפכית למשמרת.

הממצא העשיר ביותר של בולות נתגלה ב-1962 במערה בוואדי דאליה שמצפון ליריחו.¹¹⁷ במערה זו מצאו מקלט פליטים משומרון, שהביאו עמם תעודות משפטיות בלשון הארמית, המיוחסות לשלהי התקופה הפרסית (המאה ה-5 לפנה"ס). הפאפירוסים, שנמצאו מפוררים, היו חתומים בבולות, שמהן נמצאו 128 על-פי-רוב נחתמה תעודה אחת בבולות אחדות. הבר-לות היו מעוטורות במוטיבים פרסיים ויווניים. רק על שתיים היו כתובות בכתב העברי, מהן אחת שנשאה את שמו של פחת שומרון. לפנינו אפוא-סוג של תעודות משפטיות שהוחזקו בהיותן חתומות בבולות, ורק בשעת הצורך היו פותחים אותן.

כן ראוי להזכיר את הפאפירוסים מיב.¹¹⁸ על-פי-רוב היו אלה תעודות משפטיות מגוללות ומקופלות, שנקשרו בחבלים ונחתמו בבולה אחת או יותר, שלא היו עליהן כתובות. הפאפירוסים נמצאו הן בארכיונים הן בבתיים פרטיים.

מן הראוי להזכיר גם את עשרים וארבע הבולות

כמות הבולות ומהותן מתירות לנו להניח, שמוצאן מארכיון ממלכתי, שנשמרו בו תעודות רשמיות בכלי-חרס, כנהוג בעת העתיקה. על אופיו הממלכתי של הארכיון הזה מעיד הרכב הבולות ושני החותמות הנלווים אליהן: החותם של "יהד", שהוא חותם המדינה, ושש טביעות-חותם מסוג זה; הבולה של הפחה, כלומר, של מושל המדינה; תותמה של אמת המושל; ארבע טביעות הנושאות את שם המדינה בתוספת שמו של פקיד; וכן עשר טביעות של סופר, שקרוב לוודאי כתב עשרה מיסמכים והעיד על כך בחותמו. נוסף על כך נמצאו ארבעים וארבע בולות ובהן שמות פרטיים של אנשים, שכל אחד מהם חתם על שתיים, ארבע, שבע, תשע או אחת-עשרה תעודות. ייתכן, שגם אנשים אלה מילאו תפקידים רשמיים. אבל אפשר שהיו אנשים פרטיים, כגון בעלי-אחוזות, שחתמו על תעודות משפטיות וכלכליות או על איגרות וכד'.

על גורל המיסמכים, שהיו בוודאי כתובים על פאפירוס, ניתן לומר, שכולם נרקבו בתנאי-האקלים השוררים בירושלים ובסביבתה, ולא נשאר מהם דבר. בגלל אי-הבהירות בנוגע לתנאי גיליון של הבולות אין לדעת, אם יחד אתן נמצאו גם עקבות כלשהם של פאפירוסים. אפשרות אחרת היא, שנמצאו בכלי קטן, שלא היה בו מקום לתעודות. להדגמת האפשרויות השונות נסקור את נסיבות גיליון של קבוצות-בולות אחרות שנמצאו בארץ.

בדרך-כלל נדירות הבולות מאוד, כי הן עשויות טין בלתי-צרוף, ולכן הן שבירות ומתפלות בנקל באדמה הלחה. בארץ-ישראל נמצאו בדרך-כלל רק בולות בודדות, מהן בולות הטבועות בחותמות של פקידי המלכות.¹¹⁴ אבל במקרים אחדים נתגלו קבוצות מרוכזות של בולות, שנשמרו בנסיבות מיוחדות.

בחפירות שנערכו בשנות השלושים בשומרון נתגלתה קבוצה של כחמישים בולות ושברי בולות של טין מן המאה הח' לפנה"ס.¹¹⁵ לא היו עליהן כתובות.

¹¹⁶ י. אהרונ, "חפירת בדיקה ב'מקדש השמש' בלכיש", בית מקרא, א/לו (תשכ"ט), עמ' 19-23; IJ 18 (1968), pp. 157 ff.; Pl. 11.

¹¹⁷ קרוס (לעיל, הערה 9), עמ' 41-62.

¹¹⁸ E. Sachau, *Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen Militärkolonie zu Elephantine, Leipzig, 1911*; קריליץ (לעיל, הערה 18).

¹¹⁴ ראה הבולות "גדליהו אשר על הבית" מלכיש ו"ליהו-זרח בן חלקיהו עבד חזקיהו": IJ 24 (1974), p. 25.
¹¹⁵ J.W. Crowfoot, G.M. Crowfoot & K.M. Kenyon, *The Objects of Samaria*, London, 1957, pp. 2, 88; Pl. XV: 29-30.

נכבד במנגנון הממלכתי, דבר בלתי-רגיל לאישה? האם בגלל קשריה האישיים עם הפחה (אישה-פיל-גש)? ושמא הודות לכישוריה הארגוניים (פקידה)? ואולי בגלל שניהם כאחת? הכול תלוי בפירוש שניתן לכינוי "אמה". כבר ראינו, כי קשה להכריע בסוגיה זו, וכי יש פנים לכאן ולכאן.

מן המוסכמות הוא, כי בתקופות מסוימות נהנתה האישה מזכויות אזרחיות ומשפטיות רבות, למרות מעמדה הנחות בארצות המזרח הקדמון.¹²¹ שאמנם כך היה המצב בארץ-ישראל בימי בית ראשון מעידים חותמותיהן של נשים עבריות ועליהם הנוסח "פלוגית בת אלמוני" או "פלוגית אשת אלמוני".¹²² כן ידוע, כי בתקופה הניאו-בבלית ובתקופה הפרסית העונק זכויות לאישה. דבר זה בא לידי ביטוי בולט בתעודות יב, בנות זמנן של הבולות שלפנינו. משתמע מהן, כי בענייני החזקת רכוש, חתימת חוזים, הופעה לפני בית-משפט וכו' היו לאישה היהודייה ביב זכויות כמעט שוות לאלו של הגבר.

במקורות – הן המקרא הן המקורות האחרים – אין שום רמז לקיום מעמד של פקידות, אף-על-פי שיש בידנו ידיעות על נשים שמילאו תפקידי-ציבור שונים. במקורות הבבליים נזכרות נשים נכבדות שכינהו במשרות של סוכנת (מושלל עיר), של שופטת או של ספרת.¹²³ אבל בשום מקום אין המדובר באמה. החותם המעניין של שלמית עודד ימשח חומר למח-שבה ולמחקר על מעמדה של האישה ועל ארגונה המינהלי של פחות יהודה. אמנם ייתכן, כי הכתוב בחותם הנדון אינו משקף נהג, וכי לפנינו מקרה יוצא דופן, אבל מן הראוי לציין, שדווקא ביהודה נתגלו שני המקורות האפיגראפיים היחידים שבידנו שנוכר בהם צירוף של פקיד מלכותי ואמתו.

הנחתנו הכללית היא, שיש לייחס את הבולות לתקופת שיבת-ציון. על התקופה הזאת מעיד גם האונומאסטיקון של הבולות. מובן, שהיה חשוב ומ-עניין כאחת אילו יכולנו לזהות את האנשים הנזכרים בבולות ובחותמות עם דמויות המוכרות לנו מספרי עזרא ונחמיה. גדול הפיתוי לנסות את כוחנו בזיהויים אלה, אבל גדולה לא פחות הסכנה הטמונה בזיהויים בעייתיים. מכל-מקום, עובדה משמעותית היא, שכל השמות הנזכרים בבולות מופיעים גם בספרי עזרא

שנמצאו בבית-הקברות הנבטי בכורנוב.¹¹⁸ בולות אלו היו קשורות לתעודות, שנשמרו בתיבת-עץ. אש ששרפה את התיבה ואת התעודות שבה צרפה את טביעות-הטין, ולכן נשתמרו היטב. הבולות חתומות בחותמות רשמיות של ערים נבטיות. כל אחת מהן מעוטרת בסמל מתוך גלגל-המזלות, ועל כולן כתובים ביוונית שם החודש המתאים ושם העיר. הבולות מיו-חסות למאה הב' לסה"נ.

דומה, שעל-סמך כל האמור לעיל ניתן לשער, כי הבולות שלפנינו, על הרכבן המיוחד, אמנם נמנות עם סוג התעודות הרשמיות החתומות שהוחזקו בגנון ממלכתי של יהודה. ייחודו של אוסף זה אינו רק במספרן המרשים של הבולות, אלא בעובדה, שבכולן נטבעו טביעות-חותם הנושאות כתובות.¹²⁰ על הקשר האמיץ שבין הבולות ובין טביעות "יהוד" שעל-גבי ידיעות-הקנקנים שנתגלו בחפירות מעידות הטביעות של חננה, שנמצאו בשתי הקבוצות. ייתכן, ששלוש התעודות שחננה חתם עליהן קשורות בפעולות אשר לשמן טבע את שמו בקנקנים.

מלבד החותם "יהד" והבולה של אלנתן הפחה, המקנים חשיבות ומשקל למכלול הבולות כולו, מעורר עניין מיוחד חותמה של שלמית אמת הפחה. אין זה חותם של אישה המנהלת את עסקיה הפרטיים. עצם הנוסח של הכתובת מקנה לחותם אופי רשמי, והימצא-אותו יחד עם חותם המדינה ועם בולות רשמיות רק מחזק את המסקנה הזאת. מה היה תפקידה של שלמית זו? העובדה, שחותמה הוא החותם האישי היחיד שבין הממצאים, מלמדת, שהיתה ממונה על הארכיון הזה, או על המרכז המינהלי שהארכיון היה חלק ממנו. נוסח החותם מעיד, כי שלמית השתמשה בו בשם הפחה ובסמכותו. יתר-על-כן, במשרדה החזיקה גם בחותם המדינה, ובו חתמה על מיסמכים רשמיים. יוצא אפוא, ששלמית מילאה תפקיד מרכזי במינהל של פחות יהודה.

נשאלת השאלה: משום מה היה לשלמית מעמד כה

¹¹⁸ א' נב, "טביעות-חותם מקבר 107 בכורנוב (מאמס-סיס)", ארץ-ישראל, ט, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 107-118; לוחות לב-לג.

¹²⁰ אוספי בולות מסוג אחר נמצאו במחסני מקדשים במי-סופוטאמיה. בולות או תוויות אלו שימשו לחתימת חבילות ענקשרו בחבילים, ובהם מיצרכים שהובאו למקדשים כמס או כמנחה. על כל בולה היתה רשימת המיצרכים בכתב-יתדות וטביעת-החותם של הסופר. אחרי הסרתן נצרפו בולות-הטין על-מנת לשמרן כמיסמכים שיעידו על הכ-נסות המקדש. ראה: C.E. Keiser, *Cuneiform Bullae of the Third Millennium B.C. (Babylonian Records in the Library of J. Pierpont Morgan, III)*, New York, 1914

¹²¹ *Reallexikon der Assyriologie*, III, ed. E. Weidner, 121 Berlin, 1959, pp. 103 f., s.v. *Frau*

¹²² D. Diringer, *Le iscrizioni antico-ebraiche palestinesi*, Firenze, 1934, pp. 216-218

¹²³ B. Meissner, *Babylon und Assyrien*, I, Heidelberg, 1920, p. 387

בית-המקדש השני, היה חשוד בעיני דריוש ברצון להשיב את מלכות בית-דוד על כנה, ועל-כן סולק מכהונתו. אחריי לא נתמנה עוד פחה מבית-דוד, ודבר זה סלל את הדרך לחיזוק כוחם של הכהנים הגדולים בהנהגת העם. יש אומרים, כי אחרי זרובבל לא היו עוד פחות יהודיים כלל, וכי יהודה חדלה להיות פחוה נפרדת וסופחה אל פחוות שומרון מב-חינה מינהלית. רק עם בואו של נחמיה שוחררה יהודה מן הכפיפות לשומרון ושוב נהפכה לפחוה עצמאית.

אלט והאסכולה שלו מרחיקים לכת וטוענים, כי מלכתחילה לא היתה יהודה פחוה עצמאית, וכי צורפה לפחוות שומרון מיד אחרי כיבוש הבבלים.¹²⁵ בין היתר טוען אלט, ששום פחה בירושלים אינו מוזכר בפרשת החקירה שערכו הפקידים הפרסיים בעניין בניית בית-המקדש. לדעתו, לא היו ששבצר וזרובבל פחות ממש, אלא רק שליחי הרשות למ-שימות מיוחדות. לדבריו היה נחמיה הפחה הראשון של יהודה. המחזיקים בדעות אלו מסתמכים גם על העוב-דה, שעם בואו לירושלים מצא נחמיה חומה פרוצה, בניינים הרוסים, מינהלה עושקת, כלכלה כושלת ומצב חברתי מעורער. כל אלה מעידים, לדעתם, על העדר שלטון מקומי, שרק נחמיה שם לו קץ. התפישה המרכזית של הפרשנות הזאת – כפיפותה של יהודה לפחוות שומרון – מקובלת בקווים כלליים על חוקרים רבים.¹²⁶ החולקים עליה משיגים על הטי-עונים המונחים ביסוד המסקנות האלה, הנטולים, לדעתם, כל יסוד עובדתי.¹²⁷ אבל הבעיה לא הוכרעה. המקור הספרותי היחיד שממנו אפשר ללמוד על התקופה ההיא בארץ-ישראל הוא המקרא, ועל-כן מן הדין שלא לשבש את הכתוב ולא לראות בו מה שאין בו בלי שיהיו לכך סמוכין במקורות אחרים. יהודה

ונחמיה. יתירה מזו, בכולות יש שמות שאפשר למצוא להם מקבילות אך ורק בספרים אלה. הדברים נאמרים כאן רק לשם אפיון התקופה והסביבה, כי לאמיתו של דבר סבור אני, שפרט למקרה אחד או שניים (שלמית בת זרובבל?), אין כלל מקום לזיהויים מעין אלה, כי לדעתי חיו ופעלו בעלי החותמות ביהודה לפני כל אותם האגשים שעלו עם עזרא ונחמיה. הם נמנו, כפי הנראה, עם שבי הגולה בימי זרובבל או זמן-מה לאחר-מכן.

על יסוד שיקולים פאליאוגראפיים מדוקדקים הגעתי למסקנה, כי הכולות והחותמות הנלווים אליהן הם משלהי המאה ה' לפנה"ס. ראינו, כי טביעות-הקנקנים הארמיות הן בנות זמנן של הכולות, ואפשר לייחס את קצתן גם לראשית המאה ה'. מכל-מקום נראה לי, כי המכלול כולו הוא מלפני נחמיה, וכי הוא מפרק-הזמן שבין זרובבל (שנת 515) ובין נחמיה (שנת 445). מסקנה זו מנוגדת לחלוטין לדעה הרווחת בקרב מרבית החוקרים, המייחסים את טביעות-הקנקנים הארמיות לתקופה שלאחר נחמיה, כלומר, לשלהי המאה ה', ובעיקר למאה ה', עד כיבוש הארץ בידי אלכסנדר מוקדון בשנת 332 לפנה"ס.

עד כה היה התאריך המאוחר הזה מבוסס על הבחינה הפאליאוגראפית של חומר אפיגראפי מועט ועל הֶקֶר-שרים סטראטיגראפיים קלושים או על הקשרים סטראטיגראפיים שלא נבדקו כהלכה. אבל ניתנה האמת להיאמר, המסקנות הכרונולוגיות הושפעו לא במעט גם משיקולים היסטוריים. מאחר שהבעיה נוגעת בעניין עקרוני, שיש לו השלכות חשובות על תולדות יהודה בתקופה הפרסית, נייחד את הדיבור לאספקט היסטורי זה בהרחבה יחסית.

בספרי עזרא ונחמיה נזכרים רק שלושה פחות של יהודה:

ששבצר (עז' ה:יד), הוזה, כנראה, עם שנאצר בן יהויכין מלך יהודה (דה"א ג:ז).

זרובבל בן שאלתיאל (חגי א:א, יד), בן אחיו של ששבצר.

נחמיה בן חכליה, שהיה שר-המשקים לארתחשטא מלך פרס (נחמ' ה:יד; יב:כו).

משבעים השנים, בקירוב, שבין זרובבל (שנת 515) לבין נחמיה (שנת 445) לא נזכר שום פחה נוסף,¹²⁸ ותקופה זו עלומה ביותר במקורות. הושמעו דעות שונות להסברת הדבר. השערה מקובלת היא, שזור-בבל, שהיה מורע המלוכה כקודמו ששבצר ונבנה את

A. Alt, "Die Rolle Samarias bei der Entstehung des Judentums", *Festschrift Otto Proksch*, Leipzig, 1934, pp. 5–28 = *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel*, II, Munich, 1959, pp. 316–337 שם במיוחד עמ' 333, הערה 2.

W. Rudolph, *Esra und Nehemia*, Tübingen, 1949, 126 pp. 34, 131 f.; K. Galling, "Verbannung und Heimkehr", in: *Festschrift für Wilhelm Rudolph*, ed. A. Kuschke, Tübingen, 1961, p. 96; J.M. Myers, *Ezra-Nehemia (The Anchor Bible)*, New York, 1965, p. 133 ¹²⁷ י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, ד, תל-אביב-ירושלים, תשכ"ט, עמ' 177–179; י' ליוור, "ראשיתה של שיבת-ציון", ארץ-ישראל, ה, ירושלים, תשי"ט, עמ' 114–119; Morton Smith, *Palestinian Parties and Politics that Shaped the Old Testament*, New York, 1971, pp. 193 ff., Appendix: Alt's Account of the Samaritans

¹²⁸ אך ראה מלאכי א:ח.

לשליטים זרים. אדרבה, כל דבר־התוכחה הופנו כלפי בני עמו. הלא צעקת המוני העם ששמע נחמיה היתה מכוננת נגד אחיהם היהודים העשירים, נגד מעמד החורים והסגנים ובעלי־הזרוע, שניצלו את העם ורוששוהו (נחמ' ה:א-ז).

סבירה אפוא ההנחה, שדברי נחמיה כוונו אל הפחות היהודיים שלפניו, ולא אל פחות זרים. מי היו הפחות האלה? נראים הדברים, כי אחרי זרובבל, שנחשד בעיני מלך פרס בכוונות משיחיות, לא נתמנו עוד פחות נשואי־פנים מבית־דוד, כי־אם אנשים "אפורים", שהיו נחים לשלטון ורישומם לא ניכר בהיסטוריה. פחות אלה ניהלו את ענייני הפחווה ביד קשה, בראותם כתפקידם העיקרי לסחוט מן העם את "מדת המלך" (נחמ' ה:ד). הלא הם המסים הכבדים שהיה צריך להעלות לממלכת פרס. תוצאות המיסוי הזה היו, שהאיכרים הזעירים נאלצו למשכן את שדו־תיהם ואת כרמיהם, ובעלי־האחוזות ניצלו את המצור־קה ונישלו את האיכרים מנכסיהם, ואף שיעבדו את בניהם ואת בנותיהם (נחמ' ה:ה). מובן, ששיקום ירושלים וחומותיה לא עמד בראש דאגותיהם של הפחות האלה, ודבר זה אף לא היה בסמכותם. משימה נכבדה זו נפלה בחלקו של נחמיה המנהיג, המדינאי והאדמיניסטרטור, שהיה מעורה בחצר המלך וידע לנצל מערך מדיני נוח והשיג מארחשטתא מלך פרס סמכויות נרחבות לשקם את חומת ירושלים ולהנהיג ריפורמות דתיות וחברתיות.

עד כאן הפירוש ל"פער הפחות" שבספר נחמיה, כפי שמשמע, לדעתי, מן המקרא עצמו. דומה, כי בסוגיה זו יש עדות־גומלין בין מקורות המקרא ובין הממצא הארכיאולוגי. הפחות שקדמו לנחמיה, שנאמר עליהם שגבו מסים כבדים בלחם ויין, הנהיגו שיטה יעילה לגביית המסים בקנקנים, שהותקנו במיוחד לשם כך. אלה הקנקנים שידייתיהם, שטבועים בהן שמה של מדינת יהוד ושמות מושליה ופקידיה, נתגלו באתרי יהודה. שיטה זו כבר היתה ידועה ביהודה בשלהי תקופת בית ראשון. עת שימשו קנקנים שנטבעו בחותם "למלך",¹³¹ ומאחר שהוכחה יעילותה, הנהיגה כל־אימת שהתעורר הצורך בכך. בתקופה הפרסית שימשה שיטה דומה גם ביב.¹³²

בכדים חתומים שמותיהם של שני פחות: יהועזר ואחזי. פחה שלישי — שלא לפי הסדר הכרונולוגי — הוא אלנתן, ששמו נתגלה עתה על אחת הכוללות ועל תותמה של שלמית. עם גילוי שמותיהם של שלושת

נקראת במקרא "יהוד מדינתא", ואין כל סיבה להניח, שלא היתה מדינה, אלא חלק מפחות שומרון. אם אנשים שהתייחסו על בית־דוד (כמו ששבצר, שנשא גם את התואר המקומי "הנשיא ליהודה") מכונים "פחה" — וזרובבל נקרא בפירוש "פחת יהודה" — אין שום הגיון לטעון, שלא היו פחות לכל דבר, כי־אם רק "קומיסארים" לתפקידים מיוחדים, כלשונו של אלט. ועוד דוגמה: בהוראות שנתן דריוש לתתני פחת עבר־נהרה וחבריו נאמר, כי יניחו ל"פחת יהודיא" ולזקני היהודים לבנות את בית־האלוהים (עז' ו:ז), ולכן אין לטעון, כי בסיפור הזה לא נזכר שום פחה של יהודה מאחר שהמונח "פחת יהודיא" אינו אלא משני.¹²⁸

אין להעלות על הדעת, שמצב מדיני מיוחד במינו, שבו היתה ירושלים כפופה לשלטון שומרוני, לא היה משאיר זכר במקורות. בספרי עזרא ונחמיה נזכרים אנשי שומרון פעמים הרבה, אבל אין שום רמז לתלותה של ירושלים בשומרון צרתה.¹²⁹ אף סבירה הטענה, שלו סופחה יהודה לפחות שומרון, היו מת־יישבים בה אנשי שומרון, והיה עולה לה מה שעלה לדרומה של יהודה, מקום שם נאחזו אוכלוסים נכריים.¹³⁰ ברור, שתורת אלט, שרבים נאחזו בה, בנויה על השערות בלבד, אלא שגם מתנגדיה לא יכלו לסתור אותה מחוסר ראיות. דומני, כי הממצאים הארכיאולוגיים שבידנו — הכוללות וטביעות־הקנקנים — מספקים ראיות כבדות־משקל להבהרת הפר־שה הזאת.

המפתח לכל הבעיה טמון בדברי נחמיה:

והפחות הראשונים אשר לפני הכבידו על העם ויקחו מהם בלחם ויין אחר כסף שקלים ארבעים. גם נעריהם שלטו על העם ואני לא עשיתי כן מפני יראת אלהים (ה:טו).

ברור אפוא, שהיו פחות לפני נחמיה, והשאלה היא, מי היו הפחות העושקים שנחמיה מדבר עליהם סרה. יש המזהים אותם עם ששבצר וזרובבל, שהרי הם הפחות היחידים מלפני נחמיה הנזכרים במקרא. אבל הדבר אינו מתקבל כלל על הדעת, ולו רק משום ריתוק הזמן. נחמיה בוודאי תיאר בדבריו את המצב ששרר ביהודה סמוך לבואו. בעקבות אלט נפוצה הגירסה, שדברי נחמיה כוונו נגד פחות שומרון ששלטו ביהודה, אלא שאין כל רמז, שנחמיה התכוון

¹²⁸ עזרא א (החיצון) גורס: "זרובבל עבד יי' פחת יהודה" (ו:כו).

¹²⁹ קייפמן (לעיל, הערה 127), עמ' 178.

¹³⁰ ליוור (לעיל, הערה 127), עמ' 116, הערה 24.

P. Welten, *Die Königs-Stempel*, Wiesbaden, 1969 ¹³¹

¹³² לידובארסקי (לעיל, הערה 81).

הפחות האלה נסגרו במידה רבה הפער בשושלת הפחות ששלטו ביהודה בפרק-הזמן שבין זרובבל לנחמיה. הפחות היו פקידים ממונים, שתקופת כהונתם בוודאי לא היתה ממושכת ביותר. אם ניקח כממוצע את שתי-עשרה שנות כהונתו של נחמיה, אזי היו בינו ובין זרובבל 5–6 פחות. על-פי הטיפולוגיה של הכתב, נוטה אני להקדים את אלנתן לשני עמיתיו, ששלטו, כפי הנראה, זה אחר זה או בהפרשי-זמן קטנים. בתקופה הארוכה של שלטון פרס שאחרי נחמיה היה מספר הפחות רב יותר, אבל רק שניים מהם ידועים לנו. להלן הרשימה של פחות יהודה הידועים לנו עד כה:

ששכצר, פחה (עז' ה:יד), המכונה גם "הנשיא ליהודה" (עז' א:ח); 538 לפנה"ס, בקירוב. זרובבל בן שאלתיאל פחת יהודה (תגי א:א, יד); 515 לפנה"ס. אלנתן פתוא (כולה וחותר); שלהי המאה ה'. יהועזר פתוא (ידיות-קנקנים); ראשית המאה ה'. אחזי פתוא (ידיות-קנקנים); ראשית המאה ה'. נחמיה בן חכליה הפחה (נחמ' ה:יד; יב:כו); 445–433 לפנה"ס. בגויה פחת יהוד (פאפירוס יב מס' 30, שורה 1); 408 לפנה"ס.

לפנה"ס. יחזקיה הפחה (מטבעות); 330 לפנה"ס, בקירוב.

כל הפחות – להוציא אולי את בגויה הנזכר בכתבי יב – היו יהודים. על-פירוב רואים בבגויה פרסי בגלל שמו, אך בין שבי-ציון היתה משפחה יהודית מסועפת ממקור איראני ששמה בְּנִי (עז' ב:יד; ח:יד; נחמ' ז:ז, יח). רק שמו הפרסי של הפחה אין בו אפוא כדי להוכיח שאינו יהודי.¹³³ הפרסים נהגו למנות מושלים מבני המקום, כמו, למשל, סנבלט, ישוע וחנניה פחות שומרון. מתוך שמונה הפחות שברשימה הנ"ל שבעה הם יהודים, ויש אפוא מקום להשערה, שגם הפחה השמיני לא היה נכרי. אבל מקובל לזהות את בגויה של פאפירוס יב עם בְּנִיָּאס, האיטרטגוס של מלך פרס בירושלים, שיוסף בן-מתתיהו מספר עליו.¹³⁴

בדבריו המובאים לעיל מעיד נחמיה על עצמו, שלא הלך בדרכי הפחות שלפניו ולא הכביד על העם את עול המסים. מכאן ניתן אולי להסיק, שבימיו לא הופעל מכבש-המסים וחלה הפסקה בשימוש הקנקנים

לעומת זה עדים אנו להתחדשות אחרת: התחדשותן של טביעות "יהד" על-גבי קנקנים בתקופה ההלניסטית (המאות הג'–הב'). הפעם בכתב עברי. המעבר מן הכתב הארמי אל הכתב העברי חל גם במטבעות.¹³⁵ הוא התחיל במטבעות "יהד" בשלהי התקופה הפרסית, נמשך במטבעות "יהדה" בראשית התקופה ההלניסטית ובא לידי ביטוי מובהק במטבעות החשמונאים בשלהי התקופה ההיא. נראים הדברים, כי השימוש בכתב העברי העתיק למטרות רשמיות, בשעה שבחיי-יומיום נהג הכתב הארמי, מקורו במניעים לאומיים. ויעידו המטבעות של המרד הראשון ושל מרד בר-כוכבא.

מגמת העברור ניכרת במיוחד במעבר מן הכתובת "יהד" לכתובת "יהדה". מטבעות "יהדה" התלמדים שנתגלו לאחרונה הם בבחינת תמרור בערפל הכרו-נולוגי העוטה לא רק את הנומיסמאטיקה היהודית הקדומה, כי-אם גם את טביעות "יהד" בנות הזמן ההוא. לראשונה בידנו תאריך מוחלט לאחד מסוגי המטבעות של יהודה: 285–301 לפנה"ס, ולפנינו אפוא הוכחה חותכת, שגם בתקופה ההלניסטית נהגה יהודה מעצמאות מינהלית. דבר זה בוודאי יסיר את הספקות האחרונים – אם אמנם עדיין נשארו ספ-

¹³³ לדעת קרוס (חותמות מיהודה, עמ' 23), המועד המתאים להנהגת הכתב העברי הוא אחרי מרד תנית מלך צידון נגד השלטון הפרסי (340 לפנה"ס), שבו השתתפה, כמשוער, גם יהודה; ראה: D. Barag, *BASOR* 183 (1966), pp. 6–12. עם זאת משונה בעיני, שהפרסים השלימו עם השימוש במעשה סמלי, שלידתו במרד נגדם. מכל-מקום, נראים הדברים, כי ביסוד השימוש בכתב העברי הארכאי למטרות רשמיות מונחים מניעים לאומיים. הפוסלים את הפירוש הזה בטענה, כי אין כאן משום חידוש, מאחר שהשימוש בכתב העברי העתיק לא פסק בכל העת ההיא, צודקים לגבי המקרים שבהם שימש הכתב הזה לכתובת כתב-קודש; אבל השימוש בו למטרות חילוניות היה תמיד מעשה חריג, שנועד לצרכים רשמיים סמליים. וראה גם מט-בעות החשמונאים, מטבעות המרד הראשון ומטבעות בר-כוכבא.

¹³⁴ אהרונ, ארץ-ישראל בתקופת המקרא, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 334.

¹³⁵ קדמוניות, יא:ז:א.

קות – ביחס לזמנם ההלניסטי של טביעות "יהד ט" העבריות.

בסיום ניתן לומר, כי הממצאים האפיקראפיים החדשים שנדונו כאן תרמו תרומה נכבדה לליבון בעיות שהתלבטו בהן הארכיאולוגיה וההיסטוריה של ארץ-ישראל במשך זמן רב. בדיון שלפנינו ניסיתי למצות את מירב הידיעות הטמונות בממצאים אלה ולבסס את המסקנות על ראיות בדוקות, ככל האפשר. דגש מיוחד הושם בבחינה הפאליאוגראפית-הכרונולוגית, שכן הקביעה הכרונולוגית מונחת ביסוד הפירוש ההיסטורי.

אני מודע למגבלות ולסיכונים הטמונים בשימוש בפאליאוגראפיה כמכשיר כרונולוגי בלעדי, אבל לפעמים אין בידנו אמצעי זולתה. ואזכיר את המגילות הגנוזות, אשר בראשית הופעתן תוארכו נכונה רק בעזרת הפאליאוגראפיה. עם זאת ברור לי, כי הפרשנות בנושא הבולות היא רק בתחילתה, ובוודאי עוד תישמענה דעות אחרות מזוויות-ראייה שונות. לאור הממצאים הבלתי-צפויים שלפנינו יש מקום לצפות לגילויים ארכיאולוגיים נוספים בתחום זה, שיוסיפו להבהיר אחד מן הפרקים החשובים והעלומים ביותר בתולדות עם ישראל בארצו.

To Fig. 15

מקרא לציור 15

1. Bar-Rakkib inscription, Zinjirli; late 8th century B.C.E.
 2. Neirab stele; mid-7th century B.C.E.
 3. Ammonite seals; 7th century B.C.E.
 4. Ammonite inscription from Tell Siran; ca. 600 B.C.E.
 5. Beirut inscription; early 6th century B.C.E.
 6. Clay-tablet from Assur; 571/70 B.C.E.
 7. Small stele from Saqqara; late 6th century B.C.E.
 8. Tomb-stele from Saqqara; 482 B.C.E.
 9. Stele from Assuan; 458 B.C.E.
 10. Stele from Teima; second half of 5th century B.C.E.
 11. Small altar from Lachish; first half of 5th century B.C.E.
1. כתובת בר-רכב, זיג'ירלי; שלהי המאה ה'ח' לפנה"ס
 2. אסטילה מנייראב; אמצע המאה ה'ז' לפנה"ס
 3. חותמות עמוניים; המאה ה'ז' לפנה"ס
 4. כתובת עמונית מתל סיראן; 600 לפנה"ס, בקירוב
 5. כתובת ביירות; ראשית המאה ה'ז' לפנה"ס
 6. לוחית-טין מאשור; שנת 571/70 לפנה"ס
 7. אסטילה קטנה מסאקארה; שלהי המאה ה'ז' לפנה"ס
 8. אסטילת-קבורה מסאקארה; שנת 482 לפנה"ס
 9. אסטילה מאסואן; שנת 458 לפנה"ס
 10. אסטילה מתימא; המחצית השנייה של המאה ה'ה' לפנה"ס
 11. מזבחון מלכיש; המחצית הראשונה של המאה ה'ה' לפנה"ס

בולות
Bullae

קנקנים
Jars

קנקנים
Jars

1

1

ציור 15: לוח אלפבית של כתבים ארמיים

14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2-1
לשלמית אמת אלג תן פחוא	יהד	למיכה	אלעזר	לשאל בן נחם	לאלעזר בן נחם	ליגאל בן זכרי	לברוך בן שמעי	לירמי הספר	לאלנתן פחוא	יהוד ---	יהוד חננה	יהד
כ כ			כ	כ	כ	כ	כ כ		כ כ			
	4			ג	ג	ג	ג ג			4	4	4 4
	כ	כ				כ		כ		כ	כ	כ כ
			ז	ח	ח	ז	ז		ז	ז	ז	ז ז
ז	ז	ז				ז ז	ז	ז ז		ז	ז	ז ז
ח ח		ח				ח ח	ח	ח	ח			
ח ח		ח				ח ח	ח	ח				
ט ט		ט				ט ט	ט	ט				
י י		י				י י	י	י				
י י		י				י י	י	י				
כ כ		כ				כ כ	כ	כ				
כ כ		כ				כ כ	כ	כ				
ל ל		ל				ל ל	ל	ל	ל			
ל ל		ל				ל ל	ל	ל				
מ מ		מ				מ מ	מ	מ				
מ מ		מ				מ מ	מ	מ				
נ נ		נ				נ נ	נ	נ				
נ נ		נ				נ נ	נ	נ				
ס ס		ס				ס ס	ס	ס				
ס ס		ס				ס ס	ס	ס				
ע ע		ע				ע ע	ע	ע				
ע ע		ע				ע ע	ע	ע				
פ פ		פ				פ פ	פ	פ				
פ פ		פ				פ פ	פ	פ				
ר ר		ר				ר ר	ר	ר				
ר ר		ר				ר ר	ר	ר				
ש ש		ש				ש ש	ש	ש				
ש ש		ש				ש ש	ש	ש				
ת ת		ת				ת ת	ת	ת				
ת ת		ת				ת ת	ת	ת				

Fig. 16: Alphabetic chart of the bullae

ציור 16: לוח אלפבית של הבולות

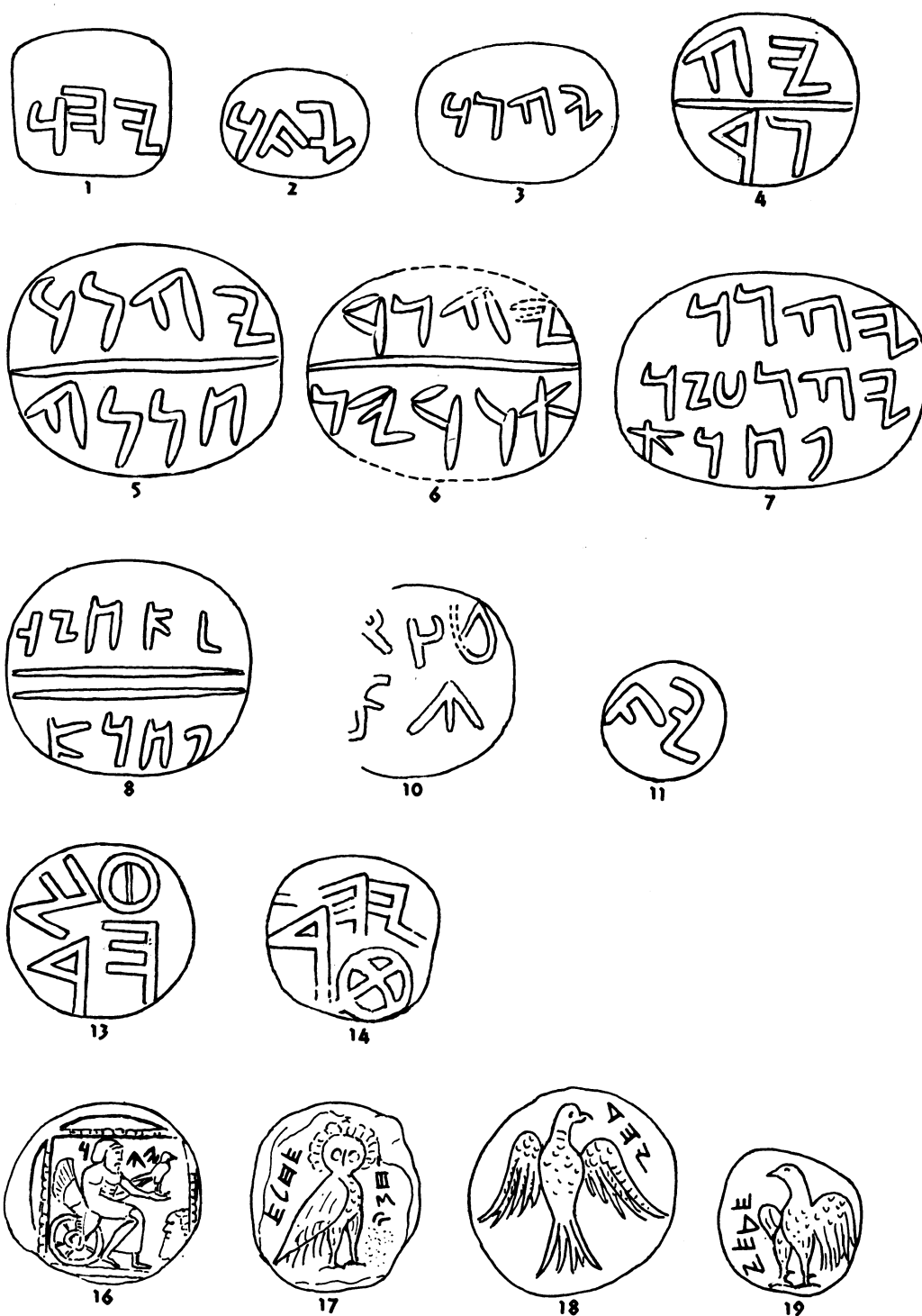

Fig. 17: Jar-impressions and coins (Nos. 9, 12 and 15 are not illustrated)

ציור 17: טביעות-קנקנים ומטבעות (מס' 9, 12, 15 אינם כלולים בציור)

16 (מטבע) יהד	8 לאחזי פחוא	7 יהוד יהועזר פחוא	6 יהוד אורייו	5 יהוד חננה	4 יהוד 2	3 יהוד 1	2 יהד 2	1 יהד 1	
	א א	א	א						א
ד		ד	ד	ד	ד	ד	ד	ד	ד
ה		ה	ה	ה	ה	ה	ה	ה	ה
ו	ו	ו ו	ו ו	ו	ו	ו			ו
ז	ז	ז							ז
ח	ח ח	ח		ח					ח
י	י	י י	י	י	י	י	י	י	י
ל	ל								ל
		ס		נ					נ
	פ	פ							פ
		ק	ק						ק

Fig. 18: Alphabetic chart of Aramaic jar-impressions and coin

ציור 18: לוח אלפבית של טביעות-
נקנים ארמיות ושל מטבע